

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

Matija Korasa

Digitalizirane podobe Srebrenice in travmatični spomini

Diplomsko delo

Ljubljana, 2013

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

Matija Korasa

Mentorica: doc. dr. Maruša Pušnik

Digitalizirane podobe Srebrenice in travmatični spomini

Diplomsko delo

Ljubljana, 2013

Vsem žrtvam brezveznih vojn.

*Zahvaljujem se mentorici za nasvete in usmerjanje pri izdelavi diplomske naloge.
Hvala družini in prijateljem za podporo.*

Digitalizacija Srebrenice in travmatični spomini

Od konca krvavega srebreniškega pokola sta minili že skoraj dve desetletji, a spomini na grozodejstva in trpljenje med preživelimi, kot tudi v širši skupnosti, so še vedno živi. V diplomski nalogi raziskujem družbeno-politični in kulturno-zgodovinski kontekst srebreniškega pokola, ukvarjam se z vlogo spleta pri reprezentiranju srebreniškega pokola, pri konstrukciji kolektivnega spomina na Srebrenico in pri upravljanju s travmo ter travmatičnimi spomini preživelih. Po vsakem travmatičnem dogodku poteka boj nad spomini v družbi in v primeru Srebrenice ta poteka tako v tradicionalnih, kot tudi v vse pogostejših digitalnih oblikah komemoracije. Spletna tehnologija namreč v kombinaciji z novimi medijskimi žanri prinaša raznovrstne platforme in nove tehnike reprezentiranja travmatičnih dogodkov. S tem postaja novi, digitaliziran prostor, kjer se oblikujejo, ohranjanjajo in upravljajo kolektivni spomini. Z analizo uradne spletne strani društva Matere Srebrenice ugotavljam, da so nekatere digitalne oblike spominjanja in reprezentiranja Srebrenice lahko uporabljane kot terapevtski prostori pozabljanja in okrevanja po travmatičnem dogodku.

Ključne besede: kolektivni spomin, reprezentacija preteklosti, travma, splet, srebreniški pokol.

Digitalisation of Srebrenica and traumatic memories

Almost two decades have passed since the bloody Srebrenica massacre, yet memories of the horrible acts and suffering of the surviving members as well as of the broader community still remain vivid. In my thesis, the socio-political and cultural-historical context of the Srebrenica massacre is revoked; the thesis deals with the role of the web in representing the Srebrenica massacre, the construction of collective memory on Srebrenica, and the managing of trauma and traumatic memories of the surviving members. After each traumatic experience there is a struggle over the memory in the society, and in the case of Srebrenica, this battle is taking place in the traditional as well as in increasing digital forms of commemoration. Namely, web technology combined with new media genres brings diverse platforms and new techniques of representation of traumatic experience, thus becoming a new digitalised space where collective memory is formed, maintained and managed. Through the analysis of the official webpage of the Association *Women of Srebrenica* I find that some digitalised forms of remembering Srebrenica can be seen as therapeutic spaces enabling the process of forgetting and recovery after the traumatic experience.

Key words: collective memory, representation of the past, trauma, web, Srebrenica massacre.

KAZALO

1 UVOD	6
2 DRUŽBENO-POLITIČNI IN KULTURNO-ZGODOVINSKI KONTEKST SREBRENIŠKEGA POKOLA	8
2.1 Jugoslavija in njen krvavi razpad	9
2.2 Etnična vojna v Bosni in Hercegovini	11
2.3 Srebrenica med vojno in pokol muslimanskih mož	15
2.4 Srebrenica po pokolu	18
3 SREBRENIŠKI KOLEKTIVNI SPOMINI IN REPREZENTACIJE POKOLOV.....	21
3.1 Spominjanje Srebrenice: med individualnimi in kolektivnimi spomini	22
3.2 Reprezentacije pokolov v multimedijški dobi	25
4 UPRAVLJANJE S TRAVMO IN TRAVMATIČNIMI SPOMINI BOSANSKIH MUSLIMANOV	28
4.1 Travma, skupnost in država	28
4.2 Od individualnega do kolektivnega okrevanja bosanskih muslimanov	30
5 SPLET KOT KRAJ REPREZENTACIJE SREBRENIŠKEGA POKOLA IN »ON- LINE« OKREVANJA	34
5.1 Splet kot nova oblika kraja spomina na srebreniški pokol	34
5.2 Splet kot »on-line« prostor okrevanja in upravljanja travme bosanskih muslimanov	37
6 ANALIZA SPLETNE STRANI SREBRENICA.BA	40
6.1 Metodologija	40
6.2 Spletna stran srebrenica.ba	41
7 SKLEP	51
8 LITERATURA	53

1 UVOD

Julija 1995 je bilo med vojno v Bosni in Hercegovini v srebreniškem pokolu pod bosansko-srbskimi silami in očmi mednarodne skupnosti umorjenih več kot 8.000 bosansko-muslimanskih mož. Pokol si je pridobil svetovno slavo zaradi genocidnih razsežnosti in močne vpetosti mednarodne skupnosti, kateri je spodletelo prepričati najhujšo morijo v Evropi po drugi svetovni vojni. Srebrenica je bila namreč »varno območje« pod okriljem nizozemskih mirovnikov organizacije Združenih narodov, ki so pokol tako rekoč le nemočno opazovali. Od srebreniških dogodkov sta minili že skoraj dve desetletji, a spomini na grozodejstva in trpljenje med preživelimi, kot tudi v širši skupnosti, so še vedno živi.

Po vsakem travmatičnem dogodku poteka boj nad spomini v družbi in v primeru Srebrenice ta poteka tako v tradicionalnih kot tudi v vse pogostejših digitalnih oblikah komemoracije. Spletna tehnologija v kombinaciji z novimi medijskimi žanri prinaša raznovrstne platforme in nove tehnike reprezentiranja travmatičnih dogodkov in s tem postaja novi, digitaliziran prostor, kjer se oblikujejo, ohranjajo in upravljajo kolektivni spomini na Srebrenico. Nekatere digitalne oblike spominjanja Srebrenice, kot je na primer spletna stran društva Matere Srebrenice, so zato lahko uporabljene tudi kot učinkoviti terapevtski prostori pozabljanja in okrevanja po tako bolečem dogodku.

Medijska tehnologija in novi virtualni mediji prinašajo v primerjavi s tradicionalnimi kraji spomina nove oblike memorizacije srebreniškega pokola, zato bo cilj moje diplomske naloge raziskati in pokazati, kako lahko splet ohranja in konstruira individualne in kolektivne spomine na ta travmatičen dogodek. Splet kot nov virtualni kraj oziroma prostor spominjanja, kjer se preko različnih digitalnih platform oblikujejo novi načini reprezentacije srebreniških grozot, lahko omogoči, da se travmatični dogodki vključijo v individualne in kolektivne spomine preživelih. Predmet moje mikro analize bo spletna stran društva Matere Srebrenice, kjer se lahko preživeli bosanski muslimani srečajo z različnimi žanri reprezentacije srebreniškega pokola, spletna

stran pa lahko služi tudi kot učinkovita terapevtska oblika spominjanja, pozabljanja in okrevanja.

V diplomski nalogi postavljam naslednji tezi:

Splet predstavlja novo digitalizirano obliko kraja spomina in reprezentacij srebreniške preteklosti.

Splet tako lahko ohranja kolektivni spomin na srebreniški pokol in omogoča tudi učinkovito okrevanje in upravljanje s travmo ter travmatičnimi spomini preživelih.

Pri svojem raziskovanju bom uporabil primarne in sekundarne vire, zgodovinsko primerjalno analizo za pojasnitev družbeno-političnega in kulturno-zgodovinskega konteksta razpada Jugoslavije, vojne v Bosni in Hercegovini ter srebreniškega pokola. Deskriptivno analizo bom uporabil za pojasnitev teoretičnih konceptov reprezentacij preteklosti, kolektivnega spomina, travme in travmatičnih spominov ter svetovnega spleta kot novega prostora spominjanja in upravljanja travme. Analiza spletne strani Matere Srebrenice bo potekala na mikro ravni, uporabil bom diskurzivno in vizualno analizo.

Nalogo začnem z uvodom, kjer na kratko opišem tematiko naloge in predmet raziskovanja. V drugem poglavju posvečam pozornost kulturnim, zgodovinskim, političnim in družbenim okoliščinam, kjer razložim kompleksno ozadje srebreniškega pokola. Tretji del naloge je namenjen predstavitvi kolektivnega spomina, konceptu reprezentacije preteklosti ter spremembam na tem področju v multimedijški dobi. Vseskozi poizkušam teorijo implicirati na srebreniški pokol. To počnem tudi v četrtem poglavju, kjer sledi razlaga travme in travmatičnih spominov v odnosu do skupnosti in države, ter opis individualnega in kolektivnega travmatičnega okrevanja. V petem delu naloge pokažem, kako splet ohranja spomin na srebreniški pokol in kako lahko učinkovito pomaga preživelim v pokolu pri njihovim okrevanju. Šesto poglavje je namenjeno analizi spletne strani društva Matere Srebrenice, srebrenica.ba. Nalogo zaključujem s sklepom in ugotovitvami.

2 DRUŽBENO-POLITIČNI IN KULTURNO-ZGODOVINSKI KONTEKST SREBRENIŠKEGA POKOLA

V dolini reke Drine v severnovzhodni Bosni na meji z Republiko Srbijo leži Srebrenica. V komunističnem času je bila Srebrenica malo turistično in rudarsko mesto, kjer so pod vladavino Josipa Broza Tita v miru in udobju živeli bosanski muslimani in bosanski Srbi (Woodhead 1999). Na območju okoli tega mesta so se že v rimskih časih predvsem zaradi njegovih naravnih bogastev začeli naseljevati prvi prebivalci. Slovani so se na to območje zatekli v šestem stoletju po propadu Rimskega cesarstva, leta 1463 pa je mesto padlo pod štiri stoletja trajajočo turško oblast, ki se je končala s prihodom Avstro-Ogrske leta 1878. Obdobje turške vladavine je za prebivalstvo tako v Srebrenici, kot tudi v širši regiji, pustilo velike spremembe na verskem (islamizacija prebivalstva) in kulturno-etnografskem področju (srebrenica.gov.ba 2013). Srebrenica je pridobila svetovno slavo s pokolom približno 8.000 muslimanskih moških, ki so ga leta 1995 pred očmi mednarodne skupnosti med vojno v Bosni in Hercegovini zagrešili bosanski Srbi. Pred pokolom je na območju Srebrenice živelo 36.600 prebivalcev (Vulliamy 2012). Okoli tri četrtine populacije so predstavljali bosanski muslimani, ki so bili islamske veroizpovedi, ostala četrtina pa so bili pravoslavni bosanski Srbi. Srebrenica je po vojni postala del Republike Srbske, ene izmed dveh političnih entitet (poleg Federacije Bosne in Hercegovine), ki tvorita državo Bosno in Hercegovino in sta nastali po Daytonskem mirovnem sporazumu leta 1995. Vojna je na območju povzročila velike demografske spremembe. Na njenem območju sedaj živi približno 10.000 ljudi, od tega 6.000 Srbov in približno 4.000 muslimanskih povratnikov, ki pa naseljujejo predvsem okoliške vasi (Vulliamy 2012). Politične razmere so osemnajst let po vojni daleč od stabilnih, nerazčiščeni vojni dogodki pa še vedno onemogočajo normalno življenje v regiji in povzročajo nemir med muslimanskim in srbskim prebivalstvom.

Da bi lahko razumeli razsežnost in kompleksnost srebreniških dogodkov, se je nujno potrebno premakniti v preteklost in osvežiti spomin na družbeno-politično in kulturno-zgodovinsko dogajanje v socialistični Jugoslaviji ter razložiti njen razpad.

2.1 Jugoslavija in njen krvavi razpad

Jugoslavija je bila država, pozicionirana na Balkanu, območju, katerega zgodovina in identitete so se oblikovale skozi množico krvavih konfliktov, osnovanih na kulturnih in etničnih razlikah; predvsem krščansko islamske delitve še iz časov Osmanskega cesarstva in Habsburške monarhije.

Konec prve svetovne vojne leta 1918 je prinesel razpad Habsburške monarhije in novo ustanovljeno multinacionalno in multikulturno državo Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev (SHS). Čeprav so prebivalci Kraljevine SHS živeli v dokaj prijateljskem in kooperativnem odnosu, je hrvaška težnja po federalizmu in srbska po centralizmu leta 1929 prinesla prvi večji politični spor (Ramet 2002, 3). Takrat je kralj Aleksander Karađorđević razpustil parlament in prevzel oblast, državo pa preimenoval v Kraljevina Jugoslavija, ki je v takšni obliki obstala vse do nemške okupacije v času druge svetovne vojne.

Potek druge svetovne vojne je zaznamoval vzpon partizanskega odporiškega gibanja, ki je pod vodstvom maršala Josipa Broza Tita oblikoval federativno socialistično Jugoslavijo (FSJ). Ta je vključevala šest republik (Slovenija, Hrvaška, Srbija, Bosna in Hercegovina, Makedonija in Črna gora) in dve avtonomni pokrajini (Vojvodina in Kosovo). Socialistična Jugoslavija je bila zgrajena na konceptu bratstva in enotnosti, ki je bilo vodilno načelo države in njen glavni slogan. To je bila ideja, ki je dolga leta preprečevala etnične napetosti in dominacijo katerekoli izmed etnično nacionalnih skupin ter zatirala kakršnokoli obliko nacionalizma. V obdobju rekonstrukcije države po drugi svetovni vojni si je Komunistična partija Jugoslavije (KPJ), vodilna sila v odporiškem gibanju, zagotovila moralno in kulturno dominanco ter vlogo nacionalnega osvoboditelja. Po sovjetskem vzoru so vzpostavili socializem, ki je temeljil na fizičnem delu, kolektivizmu, anit-kapitalizmu in petletnem ekonomskem planu. Državo so reprezentirali na zmagovalnem diskurzu in s pomočjo množično prostovoljnega dela vzpostavili enakopravno socialistično državo, ki je v petdesetih letih predstavljala najhitrejšo gospodarsko rast na svetu (Luthar in Pušnik 2010, 5–6).

»Po drugi svetovni vojni so komunisti načrtno reprezentirali poenostavljeno in sanirano verzijo zgodovine in reducirali vojno na spopad med anti-fašističnimi partizani in fašističnimi kvizlingi, tajili pa dejstvo, da je bila to tudi državljanska vojna« (Duijzings 2007, 148). Tako je bilo širše območje Srebrenice v vzhodni Bosni, kjer so v znatni meri živeli bosanski muslimani, prostor številnih pokolov. Pokole na manjšinsko srbsko prebivalstvo so med leti 1941 in 1943 izvajali pripadniki hrvaškega ustaškega gibanja, kateremu so se pridružili tudi bosanski muslimani. Srbi (Četniki) so zato v povračilo redno napadali in ropali muslimanske vasi (Duijzings 2007, 148). Jugoslovanski socialistični režim se je dobro zavedal teh grozodejstev in tudi tistih iz preteklih stoletij, ki so se dogajali med etničnimi skupinami, zato je bila nacionalna naracija splošno oblikovana na socialističnem razrednem razlikovanju v smislu »delavski razred je premagal meščanskega« in ne na etničnem, na primer, da so antifašistično usmerjeni srbski partizani premagali nacistom naklonjene hrvaške ustaše. Zaradi takšne naracije etnične skupine niso mogle razpravljati o svojih spominih na grozodejstva, storjena nad njimi, prav tako pa tudi niso imele prostora za izražanje sebe kot žrtev in za komemoracijo teh dogodkov. Ta socialistična manipulacija s spomini je začela propadati konec osemdesetih in v začetku devedesetih let prejšnjega stoletja, ko so politični voditelji začeli plesti nacionalno naracijo, artikulirano na nacionalističnih razlikah prebivalstva, ki je živelo v Jugoslaviji (Miler v Murphy 2010, 7).

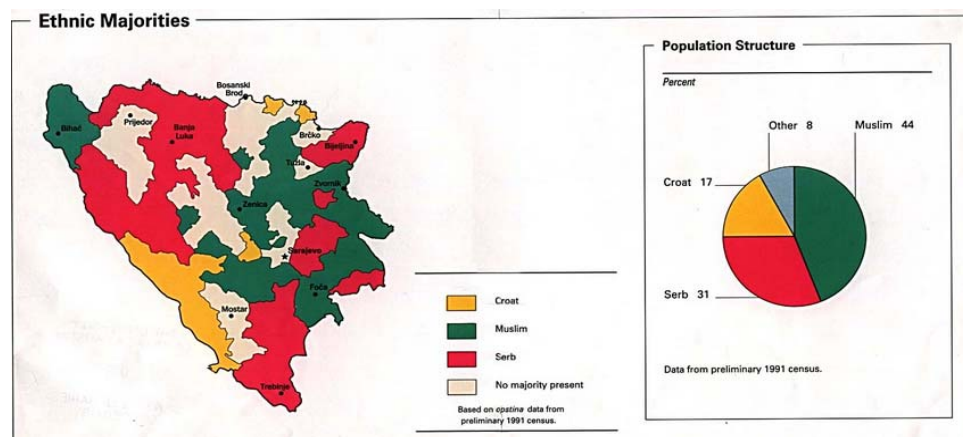
Ideja o bratstvu in enotnosti v Jugoslaviji je bila krhka. V začetku sedemdesetih so etnične težnje prvič eskalirale v obliki protesta, ki je pod imenom Hrvaška pomlad potekal v Zagrebu. Hrvati so protestirali proti srbski hegemoniji in zahtevali večje državljanske svoboščine ter večjo avtonomijo, zato je bila leta 1974 oblikovana nova ustava, ki je dodeljevala več pravic in večjo neodvisnost posameznim republikam in provincam. Posledično se je lokalnim nacionalnim elitam povečala moč, medtem ko se je srbski eliti učinkovito zmanjšala njena hegemonija in vpliv v Jugoslaviji. Titova smrt leta 1980 je simbolično naznanila razpad Jugoslavije. Obdobje po njegovi smrti je zaznamovala velika gospodarska kriza in povečanje etničnih teženj. Zapuščina ustave iz leta 1974 pa izostrila konflikt interesov in vzpon nacionalizmov po vsej državi. Slovenija in Hrvaška sta zahtevali decentralizacijo federacije, albanska manjšina na Kosovem status republike, medtem ko je Srbija zahtevala absolutno

dominanco nad Jugoslavijo. Vsa naštetá dejstva so pripomogla, da so nacionalna čustva začela poplavljàti federalno politiko in okrepila etnični nacionalizem, katerega je s svojo nacionalistično retoriko in pomočjo podrejenih medijev konec osemdesetih let še okrepil komunistični politik in nacionalist ter med leti 1989–2000 predsednik Srbije Slobodan Milošević. Poti nazaj ni bilo več in leta 1990 so bile izvedene prve demokratične večstrankarske volitve v vseh republikah. Nacionalne stranke, ki so zahtevale oblast nad svojim etničnim teritorijem, so zmagale v skoraj vseh republikah in močno nasprotovale srbski težnji po centralizmu ter posledično srbski hegemoniji. V triindvajset milijonski državi s številnimi identitetami, raznovrstno kolektivno dediščino, pluralnimi spomini in različno kulturno tradicijo je bilo tako vse pripravljeno na razpad Jugoslavije in začetek krvavih jugoslavnskih vojn (Luthar in Pušnik 2010, 7–9).

2.2 Etnična vojna v Bosni in Hercegovini

Jugoslovanske vojne v devetdesetih letih dvajsetega stoletja so se začele v Sloveniji, nadaljevale na Hrvaškem in šele kasneje izbruhnile na območju Bosne in Hercegovine. Vojna v Bosni je bila v primerjavi s prvima posebna v tem, da so v Sloveniji in Hrvaški etnično dominirali Slovenci in Hrvati, medtem ko so bile razmere v Bosni in Hercegovini mnogo bolj kompleksne. Etnična sestava (glej sliko 2.1) je bila tu po številu prebivalstva enakomerneje porazdeljena, teritorialna območja, na katerih so živeli pripadniki določenega naroda, pa razdrobljena po vsej državi.

Slika 2.1: Teritorialna območja in etnična sestava v Bosni in Hercegovini 1993

Vir: Zonu (2013).

Na multikulturem ozemlju Bosne in Hercegovine so tako živeli bosanski muslimani /Bošnjaki (44 %), pravoslavni Srbi (31 %), katoliški Hrvati (17 %) in drugi, predvsem mešani prebivalci teh treh narodov (8 %). Pred prvimi svobodnimi volitvami, ki so bile izvedene 18. novembra 1990, so vsi trije narodi ustanovili svoje politične stranke, ki so oblikovale svoje programe na nacionalni osnovi. Muslimani so ustanovili Stranko demokratične akcije (SDA), katere vodja je bil Alija Izetbegović, bosanski Srbi so ustanovili Srbsko demokratsko stranko (SDS) in z Radovanom Karadžićem na čelu, Hrvati pa so ustanovili Hrvaško demokratsko skupnost (HDZ). Ker je bilo na ozemlju Bosne in Hercegovine najbolj številčno muslimansko prebivalstvo, je bila posledično zmagovalka volitev stranka SDA, ki je kmalu podala predlog o razglasitvi neodvisne republike Bosne in Hercegovine, s katerim pa se ni strinjala srbska SDS, ki je temu predlogu nasprotovala in težila k ohranitvi federacije Jugoslavije. Stranka SDS je imela močno podporo v Slobodanu Miloševiću, takratnem srbskem predsedniku, njeni člani pa so kmalu po volitvah začeli bojkotirati parlamentarne skupščine in ustanavljati avtonomne srbske pokrajine znotraj ozemlja Bosne in Hercegovine. Burni dogodki iz skupščine so se preseli tudi na teren, kjer so se etnični konflikti med prebivalstvom vse bolj stopnjevali. Po odcepitvi Slovenije in Hrvaške leta 1991 je Bosna in Hercegovina ostala pred »vzemi ali pusti« izbiro, ali ostati v sedaj veliko manjši Jugoslaviji pod srbsko dominanco ali zapustiti jugoslovansko federacijo, kjer pa bi lahko bili muslimanom podrejeni bosanski Srbi in bosanski Hrvati. Njihov strah

je izhajal iz pretiranega medijskega in političnega manipuliranja¹, ki so ga izvajali srbski in hrvaški voditelji ter poudarjali veliko nevarnost islama za regijo. Negotovost glede vprašanja narodnega statusa se je še okrepila, ko je Izetbegovičeva muslimanska Stranka demokratične akcije (SDA) objavila, da se bo nacionalna moč na referendumu za neodvisnost porazdeljevala po principu »ena oseba en glas«, kar je odražalo spremembo v prid večji muslimanski populaciji (Cousens in Cater 2001, 17–21).

Tri in pol leta trajajoča državljanska vojna je izbruhnila po referendumu za neodvisnost Bosne in Hercegovine 29. februarja 1992. Tega so bosanski Srbi bojkotirali (udeležilo se ga je 63,4 % ostale populacije, od katerih je 99,4 % glasovalo za neodvisnost) in hkrati ustanovili svojo republiko ter s pomočjo srbske vlade Slobodana Miloševića in Jugoslovanske ljudske armade mobilizirali svoje sile z namenom zaščite srbskega teritorialnega ozemlja znotraj Bosne in Hercegovine. Prvotno je bil to konflikt, ki je zajemal boj med srbskimi vojaškimi in paravojaškimi silami na eni strani in Vojsko Republike Bosne in Hercegovine ter Hrvati na drugi strani. Kasneje pa so različni politični in nacionalni interesi sprli tudi hrvaško in bosansko stran. Mednarodna skupnost je dogodke na konfliktnem območju vseskozi opazovala, vseeno pa je pri preprečevanju vojnih zločinov popolnoma odpovedala. Unproforjevi pripadniki na terenu se v konflikte niso vmešavali, izrecna navodila pa so jim dovoljevala uporabo orožja le v primeru napada na konvoje s humanitrano pomočjo (Ramet 2002, 203–209).

Vojno v Bosni in Hercegovini so okarakterizirali siloviti spopadi in številni zločini nad civilnim prebivalstvom med vsemi tremi stranmi. »Kar je presenetilo vse, tudi udeležence, je kako načrtno hudobna je bila. Na tisoče ljudi, po večini muslimanov, je bilo prisiljenih zbežati s svojih domov, kar je bilo kasneje označeno kot etnično

¹ Javno podporo za vojno je Slobodan Milošević pridobival predvsem z medijskimi reprezentacijami bitke na Kosovskem polju, kjer so Srbi leta 1389 izgubili proti muslimanskim Turkom. Milošević je razmere še zaostroval z napihovanjem števila srbskih žrtev umorjenih s strani Hrvatov v taborišču Jesenovac med drugo svetovno vojno. S tem je krepil čustva sovraštva in straha med vsemi tremi stranmi. Na podoben način je deloval tudi hrvaški predsednik Franjo Tuđman, ki je z medijskimi reprezentacijami zanikal hrvaško odgovornost za pokole v Jesenovcu (Pušnik 2006, 91).

čiščenje²» (Leydesdorff 2011, xi). Pri nasilnih kampanjah za pobijanje in pregon ne srbskega prebivalstva na območju Bosne in Hercegovine je veliko vlogo igrala Miloševićeva srbska vlada, ki je nudila podporo bosanskim Srbom pod vodstvom Radovana Karadžića. Na Mednarodnem sodišču za vojne zločine na območju Jugoslavije poteka proces, ki ga obtožuje genocida, vojnih zločinov in zločinov proti človečnosti med vojno v Bosni in Hercegovini (1992–1995). Obtožen je, da je med vojno vodil kampanjo etničnega čiščenja, ki je terjala okoli 100.000 življenj, 2.200.000 ljudi pa je moralo zbežati s svojih domov. Tožilstvo ga bremeni tudi za odgovornost genocida v Srebrenici julija 1995 in vojne zločine med dolgotrajnim obleganjem Sarajeva, kjer je bilo ubitih okoli 10.000 ljudi (PlanetSiol.net 2010).

Vojna v Bosni in Hercegovini vključuje nekaj največjih pokolov po drugi svetovni vojni, kot so Goražde, Zvornik, Sarajevo in Srebrenica. Slednja je postala »sinonim za najhujše grozodejstvo, storjeno v Evropi po drugi svetovni vojni, kjer je po padcu varnega območja Združenih narodov v pokolu pod Srbskimi silami izgubilo življenje okoli 8.000 muslimanskih moških« (Duijzings 2007, 141). Prav tako je Srebrenica, zaradi genocidnih razsežnosti pokola, postala sinonim za preživetje in enotnost celotne islamske skupnosti v Bosni in Hercegovini. Srebrenica je postala tudi center uradnih žalnih komemoracij, kjer se spominjajo vseh žrtev, ki so umrle v vojnih zločinih med vojno v Bosni in Hercegovini. V ta namen se 11. julija vsako leto prebegli muslimani zberejo iz vseh koncev sveta in poklonijo žrtvam vojne. Še več, Srebrenica je postala platforma obrednih izjav članov mednarodne skupnosti o krivdi in odgovornosti za pokol, kjer izražajo obžalovanje, da so dopustili, da se je pokol izvršil. Zaradi tega nudijo muslimanski skupnosti močno politično in finančno podporo, kar je povzročilo, da je spominjanje Srebrenice in njen pomen postal pomemben tudi za mednarodno skupnost (Duijzings 2007, 155–160). Duijzings (2007) pravi, da se je zaradi tega mednarodna skupnost približala muslimanski interpretaciji vojne, kar je pripeljalo do »dekontekstualizacije pokola« in ga spremenilo v generični simbol, ki reflektira vse bosanske muslimane kot žrtve srbske agresije, čeprav je bila Srebrenica pomemben muslimanski center in baza za napade

² Enotna definicija etničnega čiščenja ne obstaja. Po Bell-Fialkoffu (1993) »etnično čiščenje posplošeno označimo kot izgon prebivalstva iz določenega območja, zaradi verske in etnične diskriminacije, političnih, strateških ali ideoloških razlogov, ali kombinacijo vseh teh« (Bell-Fialkoff 1993, 110).

na okoliške srbske vasi tudi že potem, ko je bila Srebrenica uradno demilitalizirana.³ (Duijzings 2007, 163–164).

2.3 Srebrenica med vojno in pokol muslimanskih mož

V začetku leta 1992 so Srbi zavzeli Srebrenico, zato je mnogo muslimanov v iskanju lastne varnosti zapustilo mesto in zbežalo proti okoliškim goram ter muslimanskim vasem. Do konca istega leta so muslimani pod poveljstvom Naserja Orića ponovno osvobodili Srebrenico, zato so mesto zapustili srbski prebivalci (Leydesdorff 2011, 107–108). Srebrenica je s tem povratkom postala prvo muslimansko mesto, ki so ga muslimani ponovno osvojili, hkrati pa ga uporabljali za bazo za napade na okoliške srbske vasi. V tem času je Srebrenica nudila močan odpor Vojski Republike Srbske, ki so Srebrenico vseskozi oblegale (Duijzings 2007, 164).

Zaradi nenehnega srbskega obleganja Srebrenice je mesto postalo močno opešano, zato so jo aprila 1993 Združeni narodi razglasili za »varno območje« pod okriljem nizozemskih mirovnih pripadnikov. Vojska Republike Srbske je vseskozi napadala tudi okoliške muslimanske vasi, zato so se prebivalci slednjih in tudi tisti iz preostalih muslimanskih področji pod srbsko zasedo v iskanju lastne varnosti množično zatekli v Srebrenico. Predvidevali so, da bodo v Srebrenici varni in deležni humanitarne pomoči. Čeprav je bila Srebrenica »varno območje«, je bilo življenje v obkoljeni Srebrenici neznosno. Mesto je bilo vseskozi tarča srbskega obleganja, primanjkovalo pa je tudi osnovnih dobrin za življenje, saj je Vojska Republike Srbske preprečevala dostop humanitarnih konvojev na zasedeno območje. Tako je bilo do poletja 1995, ko se je zgodil srebreniški pokol (Leydesdorff 2011, 107–108).

Srebreniški pokol, ki je potekal med 11. in 22. julijem 1995, velja za največji vojni zločin na območju Evrope po drugi svetovni vojni in pomeni morijo več kot 8.000 vojnih ujetnikov, pretežno bošnjaških dečkov in moških, na širšem področju okoli

³ Eden izmed bolj znanih muslimanski pokolov nad srbskim civilnim prebivalstvom se je zgodil pod poveljstvom Naserja Olića na pravoslavni božični večer 7. januarja leta 1993 v vasi Kravica (Woodhead 1999). V vasi je bilo ubitih 49 bosanskih Srbov, 80 jih je bilo ranjeni in 7 pogrešanih. V napadu so bosansko-muslimanske sile požgale in uničile večino srbskih hiš (b92 2013).

mesta Srebrenica. Pokol je zagrešila Vojska Republike Srbske pod poveljstvom generala Ratka Mladiča in pripadniki paravojaške enote Škorpijoni. Čeprav so aprila 1993 Združeni narodi v sodelovanju z obema stranema dosegli dogovor, da je z Mladičevimi četami obkoljena in vseskozi oblegana enklava Srebrenica »varno območje« pod zaščito Združenih narodov, je štiristotim nizozemskim mirovnikom, ki jih je vodil polkovnik Thomas Karremans, spodletelo ohraniti mir v mestu ter preprečiti kasnejši pokol. Sporazum o varnem območju so kršile obe strani, srbska celo tako, da je preprečevala dostop humanitarnim konvojem v enklavo. V prvi polovici leta 1995 so se v obkoljeni Srebrenici razmere drastično poslabšale. Srbske sile so vse bolj oblegale mesto in vse manj konvojev za oskrbo mirovniških enot ter zajetih je prispelo v Srebrenico, zato je nevarno začelo primanjkovati hrane, pripomočkov za medicinsko oskrbo, streliva in goriva. Posilstva muslimanskih deklet in številne usmrtitve pa so postala del vsakdana. Do 11. julija 1995 so Srbi prevzeli nadzor nad celotnim mestom, okoli 25.000 ujetih civilistov pa je množično prebegnilo v bližnjo vas Potočari, kjer je imel sedež nizozemski bataljon. Zaradi pomanjkanja prostora za preštevilne begunce in vseh življenjsko potrebnih dobrin je v Potočarih grozila humanitarna katastrofa, zato je srbska stran pod pritiskom Združenih narodov pristala na dogovor (glej sliko 2.2), da bodo begunce z avtobusi deportirali na varna muslimanska območja. Pripadniki Vojske Republike Srbske so nato tako rekoč pred očmi nizozemskih pripadnikov Združenih narodov sistematično ločili ženske in otroke ter moške in fante. Ženske in otroke so naložili na avtobuse ter jih prepeljali na varna območja, moške in fante pa porazdelili v manjše skupine. Te so nato odpeljali na različne lokacije, kjer so jih sistematično in na različne načine usmrtili ter pokopali v množična grobišča. Z namenom prikriti dokaze o množičnih usmrtitvah je Vojska Republike Srbske še istega leta jeseni večino primarnih grobišč odkopala, trupla pa premestila v druga sekundarna grobišča, kar še danes otežuje identifikacijo žrtev, saj so lahko bili ostanki enega trupla razpršeni po različnih grobiščih (Woodhead 1999).

Slika 2.2: General Ratko Mladič (prvi iz leve) in polkovnik Thomas Karremans (v sredini) nazdravljata

Vir: The Telegraph (2013).

Mednarodna komisija za pogrešane osebe (ICMP)⁴ je ocenila, da je po padcu Srebrenice izginilo med 8.000 in 8.100 ljudi. Svojci in družine so uradno prijavili 7.773 pogrešanih oseb od katerih ICMP hrani 7.040 različnih vzorcev DNK, ki so jih pridobili iz posmrtnih ostankov umrlih, najdenih po različnih masovnih grobiščih v okolici. Do sedaj so jih identificirali 6.838, identifikacija pa še vedno poteka (ICMP 2012).

⁴ Mednarodna komisija za pogrešane osebe (The International Commission on Missing Persons - ICMP) je bila ustanovljena leta 1996 v podporo daytonskemu mirovnemu sporazumu na pobudo takratnega ameriškega predsednika Bill Clintona. Svoj sedež ima v Sarajevu, njena primarna naloga pa je zagotoviti sodelovanje vlad pri iskanju pogrešanih in identificiranju mrtvih med vojaškimi konflikti na področju bivše Jugoslavije (kasneje so svoje delovanje razširili tudi na druga konfliktna območja širom sveta). ICMP spodbuja vključevanje javnosti v njene aktivnosti, podpira delo preostalih organizacij, prispeva k razvoju ustreznih oblik komemoracij in poklona pogrešanim ter umrlim. Od novembra 2001 ICMP uporablja DNA analizo pri identifikaciji 29.109 uradno prijavljenih pogrešanih oseb iz vojnih konfliktov na področju bivše Jugoslavije. V ta namen so razvili bazo, kjer hranijo 89.086 DNK vzorcev, ki so jih pridobili od sorodnikov pogrešanih. Te primerjajo s 36.000 vzorci kosti in drugimi posmrtnimi ostanki, ki so bili najdeni po številnih množičnih grobiščih. Na ta način jim je do sedaj uspelo identificirati 16.289 oseb (ICMP 2013).

2.4 Srebrenica po pokolu

V obdobju po letu 1995 sta srbska in bosanska stran druga drugi izpodbijali vse, kar je bilo povezano z vojno in njeno interpretacijo. Srbske oblasti so dolgo časa zanikale odgovornost za srebreniški pokol, a so ga leta 2004 pod močnim pritiskom mednarodne skupnosti uradno le priznale. Leta 2003 je Mednarodno sodišče za vojne zločine na območju Jugoslavije (ICTY) s sodbo proti generalu Krstiču spoznalo srebreniški pokol za dejanje genocida, kar je leta 2007 potrdilo tudi Meddržavno sodišče v Haagu (ICJ) v tožbi Bosne in Hercegovine proti Srbiji in Črni gori (Gregulska 2009, 6).

Srebrenica je zaradi močne vpetosti Združenih narodov postala predmet številnih razprav mednarodne skupnosti, predvsem o odgovornosti za pokol in zakaj ga nizozemski mirovniki niso uspeli preprečiti. Očitano jim je bilo, da je bil srebreniški pokol predvidljiv in da so le opazovali, medtem ko so pripadniki Vojske Republike Srbske ločevali muslimanske ženske in moške, ki so bili kasneje umorjeni. V ta namen je Nizozemski inštitut za vojno dokumentacijo (NIOD) pripravil poročilo po naročilu nizozemske vlade, vendar pa ta točnih pojasnil ni podal. Mnoge ugotovitve so bile, da bi stvari lahko potekale drugače, vloga slabo vodenega in nepripravljenega nizozemskega bataljona pa je bila nejasno opredeljena. S Srebrenico so se ukvarjale tudi številne druge preiskave, vendar podobno kot nizozemsko poročilo niso podale enotne razlage o odgovornosti za preprečitev pokola. Vse do danes tako ni jasnih odgovorov zakaj pokol ni bil preprečen, kar še vedno vznemirja preživele in svoje žrtev, ki zahtevajo pojasila, kaj se je zgodilo, in kazni za vse vojne zločince (Leydesdorff 2011, xi–xiv).

V ta namen na haškem sodišču počasi potekajo sojenja proti posameznikom, vpletenim v pokol in vojno, vendar pa je po skoraj dveh desetletjih še vedno veliko primerov brez pravnomočne obsodbe, kar upočasnjuje procese okrevanja, sprave in vrnitve pregnanih na svoje domove. Vseeno se je treba zavedati, da Srebrenica ne predstavlja škandala v Haagu, kamor poizkušajo politični agenti preusmeriti javno pozornost, temveč predvsem tragedijo v kateri je življenje izgubilo več tisoč ljudi, še veliko več pa jih je bilo prisiljenih zapustiti svoje domove.

S prvo večjo komemoracijo ob peti obletnici Srebreniškega pokola leta 2000 in odprtjem Spominskega centra Potočari (glej sliko 2.3) leta 2003 se je začel počasen proces vračanja muslimanske populacije na konfliktno območje. Spominski center Potočari je bil zgrajen na pobudo ideje nevladnih organizacij žensk in svojcev žrtev, finančno pa ga je podprla mednarodna skupnost. Vsako leto 11. julija, na obletnico začetka pokola poteka komemoracija na tragične dogodke, kjer opravijo nadomesten pokop za novo identificirane žrtve (Duijzings 2007, 157–160).

Slika 2.3: Spominski center Potočari (v ozadju tovarna akumulatorjev)

Vir: Memorijalni centar Srebrenica - Potočari (2013).

Prostor za spominski center je bil izbran na podlagi ankete, ki so jo reševali svojci žrtev. Rezultati so pokazali, da si jih več kot 80 % želi, da bi bil ta pozicioniran v Potočarih, vasici, kjer je imel v opuščeni tovarni akumulatorjev sedež nizozemski bataljon. Tu so žene in matere umrlih zadnjič videle svoje može in otroke. Komemoracijski center leži na drugi strani ceste nasproti tovarne akumulatorjev in je sestavljen iz treh delov: sakralnega (pokopališče), spominskega in komercialnega. Slednja sta nastanjena v bivši tovarni, kjer leži tudi muzej (Rovšnik 2007, 17–18). Ker spominski center leži na območju Republike Srbske, so pred njegovo izgradnjo potekale burne razprave o primernosti mesta za pokop žrtev. Srbske oblasti so temu nasprotovale, prav tako pa tudi predstavniki bosanske SDA stranke, ki so predlagali, da bi spominski center postavili v bližnjem muslimanskem mestu Kladanj.

Predstavniki žrtev so se temu uprli, izvedli že omenjeno anketo in po njej je oktobra 2000 takratni visoki predstavniki za Bosno in Hercegovino Wolfgang Petritsch izdal posebno direktivo, ki je narekovala izgradnjo spominskega centra v Potočarih, srbskim oblastem pa naložila denarno izplačilo nadomestila za lastnike bivše tovarne akumulatorjev. Spominski center Potočari je septembra 2003 odprl takratni ameriški predsednik Bill Clinton (Duijzings 2007, 157–160).

Srebrenica, nekoč lepo in urejeno mesto, je danes poguben in razpadajoč prostor. V nasprotju z drugimi kraji v Bosni in Hercegovini, ki so bili po večini obnovljeni in kamor se je življenje vsaj delno vrnilo na stare tirnice, je Srebrenica še vedno skoraj takšna kot je bila na zadnji dan vojne. Stavbe v mestu so še vedno porušene in polne odtisov šrapnelov in rafalov, kot da ne bi nihče hotel, da se obnovijo. V mestu živi večinoma srbsko prebivalstvo, muslimanski povratniki pa se počasi vračajo na svoje domove in naseljujejo predvsem okoliške muslimanske vasi (Vulliamy 2012). Čeprav sta od pokola minila že skoraj dva desetletja in je njegovo resnično okolje že davno pod ruševinami zgodovine, v ljudeh še vedno ostajajo spomini na storjena grozodejstva in veliko žalosti. Nikoli več, je bilo obljubljeno po holokavstu po drugi svetovni vojni, vseeno pa dogodki v Srebrenici, Ruandi, Sudanu, Kambođi dokazujejo, da je to le prazen slogan.

3 SREBRENIŠKI KOLEKTIVNI SPOMINI IN REPREZENTACIJE POKOLOV

Za literaturo na področju raziskovanja kolektivnega spomina je značilna velika neurejenost in nejasnost. Kolektivni spomin je predmet številnih preučevalnih disciplin z različnimi tradicijami in perspektivami raziskovanja, kot so književnost, (družbena) psihologija, sociologija, zgodovina, kulturne študije... Vseeno pa večina raziskovalcev s področja družbenih ved omenja, da je s preučevanjem sodobnega kolektivnega spomina v prvi polovici dvajsetega stoletja začel francoski intelektualec Maurice Halbwachs (Hoskins 2004, 7). S tem se strinja tudi Krambergerjeva (2001), ki dodaja, da je Halbwachs navdih za svoje delo črpal iz razmišljanj svojih bolj slavnih učiteljev Émila Durkheima in Henrija Bergsona. V nasprotju z njima je Halbwachs skušal dokazati, da spomin ni mentalna operacija posameznika, odrezana od družbenega polja, in da individualni spomini niso zgolj subjektivna domena posameznika, temveč so nekaj, kar zadeva področje družbenega (Kramberger 2001, 211–213). Halbwachs (2001) v svoji knjigi *Kolektivni spomin* ugotavlja, da se v prvi vrsti lahko spominjamo le preko družbenega konteksta, kateremu pripadamo, in da lahko razmišljamo o dogodkih iz naše preteklosti le tako, da jih povežemo s trenutnim sistemom idej in pomenov družbene skupine, v kateri živimo. Halbwachs zato zavrača idejo, da lahko preteklost shranimo v nekaterih delih naše zavesti iz katere jo prikličemo, ko to preteklost potrebujemo. Preteklost zanj ni nekaj, kar se ohranja, temveč njena rekonstrukcija, ki se oblikuje glede na sedanje družbene potrebe. Edkinsova (2003) ugotavlja, da se njegovo razmišljanje ujema s Freudovo idejo, da nekatere posameznikove izkušnje, kot je na primer spolna zloraba v otroštvu, ne postanejo travmatične, dokler niso retrospektivno prevžete s pomenom, ki je bil predhodno odsoten (Edkins 2003, 32).

3.1 Spominjanje Srebrenice: med individualnimi in kolektivnimi spomini

Čeprav sta od srebreniškega pokola minili že skoraj dve desetletji, dogodki iz Srebrenice še vedno živijo v dveh vrstah spominov. Če povzamem po Halbwachsovem analitičnem modelu, v posameznikovih notranjih oziroma individualnih spominih, kot tudi v kolektivnih spominih (Halbwachs 2001, 55–56). Halbwachs (2001) trdi, da individualni spomin ne more delovati brez kolektivnega spomina, in da se individualni spomini vedno opirajo na kolektivne: »Kolektivni spomin ovija individualne spomine, vendar se z njimi ne meša. Kreta se v skladu s svojimi zakoni, in če nekateri individualni spomini kdaj pa kdaj prodrejo vanj, se ti individualni spomini spremenijo takoj, ko so postavljeni v skupek, ki ni več osebna zavest« (Halbwachs 2001, 56). Individualni srebreniški spomini se tako lahko vzpostavljajo le preko udeležbe v kolektivnem spominu: »Opre se na orientacijske točke, ki obstajajo zunaj njega, in ki jih je določila družba« (Halbwachs 2001, 56). Temu potrjuje tudi Taja Kramberger (2001), ki pravi, ko povzema temeljne Halbwachsove predpostavke: »Spominjanje preteklosti je mogoče le prek referenčnega družbenega okvira, znotraj katerega živi posameznik« (Kramberger 2001, 211–213).

Tudi Assmannova⁵ (2004) ugotavlja, da so individualni spomini vedno v interakciji s kolektivnimi. Naše spomine delimo ne le s svojo družino in krogom prijateljev, temveč tudi z drugimi sodobniki in sovrstniki. Člani ene generacije, ki so priča enakim zgodovinskim dogodkom, delijo skupna prepričanja, vrednote, navade in stališča, zato ti člani generacije sami sebe vidijo drugače kot člane predhodnih oziroma kasnejših generacij. V okviru ene generacije je tako veliko prikritega znanja, ki drugim generacijam ne more biti nikoli popolnoma razvidno. V komunikaciji med različnimi generacijami je medsebojno razumevanje ovirano z nevidno mejno črto, ki ima opraviti s časovnostjo izkušenj. Časovna doba ločuje v eksistenčni poti, zato pripadnik svoje generacije ne more pobegniti svojemu času. Enkrat oblikovana

⁵ Aleida Assmann (2004) v svojem članku sicer razlikuje med družbenimi, političnimi in kulturnimi spomini, vendar pa bom zaradi lažje razumljivosti te izraze združil v koncept kolektivnega spomina.

generacijska identiteta se ne more več spremeniti, zato je skupni kolektivni spomin ene generacije pomemben element v oblikovanju individualnega spomina. To dokazuje tudi menjava generacij. Ko se po določenem časovnem obdobju ena generacija poslovi in nastopi naslednja, se značilnosti in navade prve počasi odmikajo iz središča proti obrobju. Zamenjava generacij je tako lahko bistvenega pomena za obnovo in rekonstrukcijo kolektivnega spomina (Assmann 2004, 22–23).

Če parafriziram razmišljanje Assmannove in ga primerjam s srebreniškim primerom, lahko posledično sklepam, da bodo bosanski muslimani, ki so preživeli srebreniški pokol, imeli en skupno oblikovan kolektivni spomin, ki bo vplival na njihove individualne spomine. Prav tako pa bodo lahko tudi naslednje srebreniške generacije imele podobne individualne in kolektivne spomine, saj avtorica v nadaljevanju pravi, da lahko v primeru travmatičnih in pomembnih zgodovinskih dogodkov individualne in kolektivne spomine ene generacije neskončno vzdržujemo s pomočjo materialnih komemoracij (recimo muzeji, spomeniki) ali simbolnih (recimo razni spominski oziroma komemoracijski obredi). Tu nastopi država, institucije in ostale družbene skupine, ki uporabljajo takšne komemoracije za politične akcije in formacijo skupinske identitete. Treba je poudariti, da kolektivitete ne vsebujejo takšnih spominov kot posamezniki, saj zato nimajo ekvivalentnih nevroloških in antropoloških dispozicij. Kolektivni spomini se od individualnih razlikujejo na tri načine: niso povezani z drugimi spomini in težijo proti homogeni enotnosti in samozadostnosti; niso fragmentirani in raznovrstni, ampak vsebujejo čustveno naracijo, ki izraža jasno sporočilo; niso nestanovitni in prehodni, živijo v umetnih in vizualnih podobah. Na takšen način je lahko kolektivni spomin stabiliziran; da se lahko prenaša iz generacije na generacijo (Assmann 2004, 25–26).

V konstrukciji kolektivnega spomina države ponavadi selekcionirajo tisto preteklost, ki krepi njeno pozitivno samopodobo in podpira specifične cilje, ki so pomembni za nacionalno prihodnost. Preteklost, ki ne ustreza herojski formi, pa je ponavadi izpuščena in pozabljena. Spominjanje zmagoslavji je za narod veliko lažje kot spominjanje tragičnih porazov, kar so na primer lahko tudi množični pokoli. Spominjanje tragičnih dogodkov je zato zaznamovano z veliko čustvi in številnimi slavnostnimi komemoracijami, katerih cilj je ohraniti spomin na utrpelo krivico z namenom, da se lahko mobilizira heroična naracija oziroma legitimira zahteve po

odpravi krivic iz preteklosti. Tipični primer takšne herojske naracije, oblikovane na porazu, je poraz Srbov proti Turkom na Kosovskem polju leta 1389. Komemoracija tega dogodka poteka z državnim praznikom in številnimi epi ter pesmi, ki so pripomogle, da se je dogodek integriral v srbski kolektivni spomin, in da proizvaja semantiko herojske naracije. Assmannova (2004) pravi, da je potrebno razlikovati med kolektivnim spominom družbenih skupin, ki so bile priče tragičnim dogodkom in tistimi, ki so bili priče travmatičnim dogodkom. Za slednje pravi, da so to dogodki, ki so bolj specifični in jih ni mogoče integrirati v herojsko naracijo. To sta lahko na primer genocid nad Židi med drugo svetovno vojno ali pa Armenski genocid med prvo svetovno vojno. Termin »travma« se uporablja za tiste dogodke, kjer so družbene skupine *žrtve zgodovine*, medtem ko so v tragičnih porazih to družbene skupine, ki so *premagane v zgodovini*. V tem primeru so žrtve definirane z aktivno udeležbo v spopadu, kot na primer udeležba v misiji ali pa samoobramba, medtem ko so žrtve travmatičnih dogodkov prepuščene nasilju oziroma trpljenju brez vsakršnega razloga. V primeru tragičnih porazov se zato lahko trpljenje in smrt interpretira in spominja v smislu žrtvovanja in mučeništva, v primeru travmatičnih dogodkov pa to ni mogoče, zato tudi ni mogoče oblikovanje herojske naracije (Assmann 2004, 27–28).

Jenny Edkins (2003) v svoji knjigi *Trauma and the memory of politics* ugotavlja, da je spominjanje in komemoriranje travmatičnih dogodkov pomembno za kontinuiteto nacionalnih skupnosti, in da so travmatični spomini prepisani v linearni čas državnega herojstva skozi različne spominske in komemoracijske slovesnosti. Spominjanje travmatičnih dogodkov, kot so genocidi, lakote, je zato težje kot spominjanje vojn oziroma drugih tragičnih dogodkov. Travmatični dogodek je zunaj meja naših izkušenj, zunaj jezikovnega in simbolnega reda oziroma tistega, čemur pravimo socialna realnost, zato je zelo težko memoriziran (Edkins 2003, 111). Michael Roth (v Edkins 2003, 113) pravi: »Produciranje travmatične preteklosti v naracijo je soočenje preteklosti s silami pozabljanja. Če je nekaj nepozabno, to paradoksalno pomeni, da ne more biti zapomnjeno oziroma pripovedano«. Edkinsova (2003) dodaja, da je to poenostavljen koncept naracije gledan iz ene točke in v časovni linearnosti, ampak kljub temu način v katerem se naracija udomačuje in prekriva travmatični dogodek, ki se je zgodil (Edkins 2003, 113). Države poizkušajo prekrivati travmatične dogodke, saj so ti ponavadi producirani s

strani države same, hkrati pa investirajo ogromno denarja in energije, da ugotovijo način, kako vključiti te boleče dogodke v narodni kolektivni spomin (Edkins 2003, 15). Oziroma kot pravi Pušnikova: »Spominjanje travmatičnih dogodkov je vedno politična akcija, boj, kaj naj se spominja in kaj naj se pozabi« (Pušnik 2006, 97).

3.2 Reprezentacije pokolov v multimedijški dobi

V literaturi obstajajo številni različni izrazi, ki označujejo kompleksen proces spominjanja, od kolektivnega, kulturnega, političnega, družbenega, javnega, do popularnega spomina. Vseeno pa vsi ti različni izrazi konceptualizirajo spomin kot družbeni fenomen, ki je odvisen od članstva v določeni družbeni skupini in opredeljen kot vrsta komuniciranja ter deljenja reprezentacij preteklosti med ljudmi. Je kolektivno razumevanje oziroma konstruiranje preteklosti v določenem družbeno zgodovinskem kontekstu (Pušnik 2006, 94–100). Reprezentacije preteklosti, kot so na primer masovni pokoli, igrajo pomembno vlogo pri kreiranju specifičnih kolektivnih spominov in oblikovanju preteklosti ter nacionalnih identitet (Pušnik 2005, 409). Reprezentacije preteklosti vstopajo v javno sfero in krožijo po njej preko različnih medijev. Na ta način usmerjajo tako javno mnenje kot tudi posameznikove intimne svetove. Skozi takšen proces spominjanja so lahko nekateri pretekli dogodki poudarjeni, spet drugi potisnjeni v pozabo (Pušnik 2006, 90).

Pretekli travmatični in zgodovinski dogodki živijo med člani določene skupnosti in določajo njihovo vsakdanje življenje ter tako povezujejo preteklost s sedanostjo, zato se lahko njihovo reprezentiranje uporablja tudi za spodbujanje in motiviranje trenutnih sporov. Konec osemdesetih let dvajsetega stoletja je srbski vodja Slobodan Milošević pridobil javno podporo za vojno proti Bosni in Hercegovini prav s pomočjo medijsko historičnih reprezentacij bitke na Kosovskem polju, kjer so bili leta 1389 Srbi premagani s strani muslimanskega Osmanskega cesarstva. Slikovite medijske reprezentacije omenjenega dogodka iz srbske zgodovine so tako okrepile sovraštvo, strah in čustva maščevanja do muslimanskega prebivalstva. Na ta način pa so okrepila tudi nacionalna čustva muslimanske populacije (Pušnik 2006, 90–91). Tako kot ugotavlja Pušnikova (2005), lahko reprezentacije enega preteklega dogodka

gradijo dve različni znanji o preteklosti oziroma dva različna kolektivna spomina (Pušnik 2005, 414). S tem se strinja tudi Halbwachs (2001), ko pravi, da obstaja toliko kolektivnih spominov, kolikor je različnih družb oziroma poznamo toliko zgodovin, kolikor je različnih nacij (Halbwachs 2001, 115–118).

Ugotovil sem že, da se kolektivni spomini neprestano oblikujejo in so rezultat različnih reprezentacij preteklosti, ki krožijo v družbi (Pušnik 2005, 408). Donk (2009) pravi, da pri tem igrajo ključno vlogo mediji, ki omogočajo skladiščenje in kroženje teh reprezentacij. Kolektivni spomin kot skupno znanje o zgodovini določene skupine stabilizira članstvo in spodbuja solidarnost med člani skupine. Spomin v tej perspektivi podaja znanje o preteklosti posamezne skupine in s tem določa temelje za njeno kolektivno identiteto (Donk 2009, 4–5). Pomembni dogodki iz preteklosti, kot so vojne, genocidi, pokoli, različni travmatični dogodki, lahko tako delujejo kot ogledala, v katerih ljudje razmišljajo o svoji sedanjosti oziroma določajo, kako ljudje doživljajo to sedanjost. Mediji producirajo reprezentacije teh dogodkov in na ta način upravljajo z javnimi mnenji o različnih dogodkih ali osebah v sedanjosti. Ljudje so na ta način lahko mobilizirani, hkrati pa se tako lahko utrjuje tudi njihova pripadnost znotraj posamezne skupnosti, v kateri živijo. Takšen proces spominjanja dogodkov vpliva tako na javno pozornost kot tudi na posameznikove intimne svetove; oblikuje občutke in določa njihove identitete ter njihovo vsakodnevno delovanje (Pušnik 2006, 90).

V preteklosti je znanje o zgodovini temeljilo na formalni izobrazbi ljudi oziroma na pripovedovanju zgodb njihovih prednikov, danes pa je določeno predvsem z množičnimi mediji in preostalimi popularno zgodovinskimi reprezentacijami (Pušnik 2006, 90). Zadnjih dvajset let smo priča hitremu razvoju novih tehnologij in novih medijskih žanrov ter vzponu popularnosti zgodovinskih žanrov in historičnih reprezentacij. Skladno s tem so se pojavile spremembe tudi na področju kolektivnega spomina.

Andrew Hoskins (2004) pravi, da ima neprekinjeno oblikovanje kolektivnega spomina v sodobni visoko mediatizirani dobi več skupnega s povezanostjo z elektronskimi mediji, kot trajnim družbenim soglasjem o preteklosti. Kolektivni spomin preimenuje v »novi kolektivni spomin«, kjer so elektronski mediji njegovi glavni oblikovalci, hkrati

pa tudi vodilni ponudniki znanja o zgodovini (Hoskins 2004, 7–8). Pušnikova (2006) govori o eksploziji spominov. Številne zgodbe, osebni spomini, pričevanja, travmatični spomini se pojavljajo v medijih, politiki in v družbenem raziskovanju, kar je v zadnjih letih pripeljalo, do vzpona popularnosti zgodovinskih žanrov in reprezentacij preteklosti. Nora (v Pušnik 2006, 97) trdi, da je neskončno mikro-zgodovin shranjeno v naših arhivih in da je moderni spomin arhiviran. Pravi, da je to imperativ naše dobe; polnjenje arhivov in shranjevanje vsega. Številne tehnologije (DVDji, CDji, USB, Internetne strani...) opravljajo spominjanje namesto nas, zato Nora govori o protetičnih spomilih. To so zunanji spomini, medijski spomini, namišljeni spomini, ki temeljijo na eksternih napravah, na primer tehnologije ali medijski teksti, kar po Donku (2009) predstavlja grožnjo kolektivnemu spominu. Vsebina v arhivih je lahko namerno ali naključno izbrisana, digitalna tehnologija pa se razvija s takšno hitrostjo, da se zdi nezdružljivost med formati neizogibna. Tudi komunikacijski »output« se v digitalnih medijih pospešuje in razmnožuje z ogromno hitrostjo, kar lahko pripelje do prevelikega števila informacij oziroma prenasičenja z njimi. Posledično bi to lahko vodilo k »digitalni amneziji«, kar bi pomenilo izgubo zgodovine in s tem krizo za kolektivno identiteto (Donk 2009, 7). Huyssen (2003), zato govori o paradoksu v krizi kolektivnega spomina. Na eni strani se pojavlja javni strah, da se zaradi digitalne tehnologije širi pozabljanje, po drugi strani pa lahko nova tehnologija in mediji shranjujejo in nam prinašajo spomine hitreje kot kadarkoli prej (Huyssen 2003, 17). Vseeno pa tu ne gre za vprašanje medijev in tehnologije, bolj kaj in kako naj družba ohrani v spominu. Digitalizacija kolektivnega spomina je zato družbeno usmerjena, kar pomeni družbeno selekcijo, ali naj se določene informacije ohranijo za prihodnje generacije ali pa naj bodo pozabljene (Donk 2009, 7).

4 UPRAVLJANJE S TRAVMO IN TRAVMATIČNIMI SPOMINI BOSANSKIH MUSLIMANOV

4.1 Travma, skupnost in država

Po vsakem travmatičnem dogodku poteka boj nad spomini v družbi; kaj naj se spominja in kaj naj pozabi, oziroma kot pravi Milan Kundera: »Boj posameznika proti oblasti je boj spomina proti pozabljanju« (Kundera v Edkins, xv).

V letih po vsaki vojni nastopi čas zaključkov. Družine žalujejo za svojci, države preštevajo mrtve in pogrešane, organizirajo se spominske slovesnosti, komemoracije in zmagovalne parade... Zasebno žalovanje je ponavadi prekrito z nacionalnim. Države v večini poizkušajo opravičevati smrti svojih državljanov in ublažiti zasebno žalovanje z zgodbami službe in dolžnosti do domovine. V ta namen odpirajo vojne muzeje, ki podajajo zgodbe o slavi, pogumu in žrtvovanju. Na ta način se poizkušajo države ponovno obnoviti in okrepiti. V primeru genocida, kjer se država obrne proti svojim državljanom, kot pravi Edkinsova (2003), pa je ta proces veliko težji. Mrtvi nimajo imen in prostora za pokop, saj so ponavadi mrtvi tudi njihovi družinski člani. Memorizacija genocida je izjemno težka, če ne celo nemogoča, zato lahko preteče mnogo let, dokler se pojavi želja, da spomini in pričevanja preživelih pritečejo v javno areno. Države, tako tiste, kjer se genocid dogodi in naj bi skrbele ter bile odgovorne za varnost svojih državljanov, kot tudi tiste, ki stojijo poleg in posredno opazujejo tragedijo, so vanj veliko bolj implicirane kot v primeru vojn, zato je oblikovanje naracije žrtvovanja in heroizma po takšnem travmatičnem dogodku izredno težka in zapletena. Kljub temu se naracija po določenem času ali spremembi na političnem zemljevidu oblikuje - tragični dogodki so poimenovani, muzeji in spomeniki postavljeni, identite vsaj nekaterih žrtev pa ponovno vzpostavljene (Edkins 2003, 1–2).

Edkinsova (2003) trdi, da dogodki, ki povzročajo travmo, uničujejo medsebojno sprejete pomene, ki vodijo naša življenja v naših skupnostih in sprašujejo, kaj ljudje sploh smo kot družbena bitja in kaj vsega smo sposobni. Travmatični dogodki so ponavadi tako grozni, da tisti, ki so jim priča, o njih ne morejo govoriti, ker so za njih

nepredstavljeni in za njih ne najdejo pravih besed. To, kar povzroči travmo, lahko splošno označimo kot posledico sile oziroma nasilja nad ljudmi (posilstva, zlorabe, mučenja, spolna zloraba), kjer so žrtve nemočne in prisiljene v srečanje s smrtjo, nasiljem ter brutalnostjo. V določenih primerih pa je dovolj biti le priča določenemu tragičnemu dogodku, kot na primer prisotnost v koncentracijskih taboriščih. Poleg vsega naštetega pa je izredno pomemben in obvezen element v travmatski izkušnji prisotnost izdaje tistega, ki mu zaupamo in ima moč. Tisto, čemur pravimo travmatsko, je, ko smo prepričani, da nas bo nekdo varoval in nam dajal občutek varnosti, a namesto tega postane naš mučitelj, oziroma ko se skupnost, država ali pa družina, za katero domnevamo, da smo njeni pripadniki, obrne proti nam. To je uničujoče predvsem zato, ker se naš obstoj ne nanaša samo na naše osebno preživetje, temveč se izraža tudi v zelo globokem občutku pripadnosti družbenega reda in konteksta, v katerem živimo. V to kategorijo uvrščamo prijatelje, družino, politično skupnost, naša prepričanja. Ta občutek nam ponuja smisel našega obstoja in dostojanstva, in če nas ta red izda v določeni smeri, bomo sicer preživeli v smislu nadaljevanja našega fizičnega življenja, vendar se bo spremenil pomen naše eksistence. Travmatski dogodki tako reflektirajo posebno obliko intimne vezi med našo osebnostjo in skupnostjo, hkrati pa destrukirajo družbeno sprejete pomene, ki nas vodijo v življenju v različnih skupnostih. Po travmatskem dogodku ne moremo biti več to, kar smo bili in družbeni kontekst ni več, kar je nekoč bil (Edkins 2003, 3–8). Ali kot to slikovito ilustrirajo besede Hatidze Mehmedović, matere dveh sinov in žene moža, ki so umrli v srebreniškem masakru: »O njih razmišljam vsak dan... Vsak dan grem v posteljo z bolečino in vsak dan se zbudim z žalostjo. Kako lahko pozabim? Kako lahko oprostim? To je bil zločin, ki je osramotil celotno Evropo« (ABC NEWS 2010).

V procesu okrevanja država poizkuša z normalizacijo oziroma medikalizacijo preživelih, kar je v nasprotju s tem, kar si le ti želijo - prekinitve stika z državo, skupnostjo in iskanje upora. Cilj države po travmatskem dogodku je ponovna obnovitev in vključitev preživelih, zato jim pomagajo verbalizirati, kaj se je zgodilo in jih vključiti v naracijo dogodka. Država nudi svetovanja, ki preživelim pomagajo ponovno sprejeti družbeni red in oblikovati odnos zaupanja do nje same. V primerih vojaških žrtev države poizkušajo z zdravljenjem preživelih, ki trpijo za post

travmatskim stresom, z namenom, da bi se čim hitreje vrnili k aktivni službi. Če jim to ne uspe, poizkušajo preživeti prikazati v bolj ali manj neškodljivi luči za obstoječe strukture moči. V sodobni kulturi namreč »žrtvovanje« ponuja sočutje in usmiljenje v zameno za predajo karšnega koli političnega glasu (Edkins 2003, 8–9).

4.2 Od individualnega do kolektivnega okrevanja bosanskih muslimanov

Travma in spomin sta lahko obravnavana kot družbena praksa - kot stvari, ki jih počnemo - in ne kot objektivna, brezčasna pojma, temveč kot posledici naših akcij. Tako travma kot spomin igrata pomembno vlogo v kreiranju nas samih kot oseb in prispevata k vzdrževanju ter reprodukciji sistemov moči, kot so moderne države (Edkins 2003, 59). Edkinsova (2003) loči med vsakdanjimi spomini in travmatičnimi spomini. Vsakdanji spomini so del linearnega časovnega in standardnega političnega procesa, kjer je čas povezan s kontinuiteto nacionalne države in so dogodki, ki so se zgodili, del znanih in široko sprejetih zgodb (Edkins 2003, xiii–xiv). V linearnem časovnem toku čas potuje v zaporedju od preteklosti skozi sedanost do prihodnosti, zato lahko vsakem zaporednem časovnem momentu preverimo, ali je objekt še vedno tam in še vedno enak (Edkins 2003, 36). V primeru travmatičnih spominov pa prihaja do motnje v tej linearnosti. Nekaj se zgodi, kar je nepričakovano oziroma zgodi se v nepričakovani smeri. Ne prilega se zgodbi, ki jo že imamo, ampak od nas zahteva, da naredimo novo. Takšno, ki bo producirala, kaj se je zgodilo in bo imela nov pomen oziroma smisel (Edkins 2003, xiv). Oziroma kot pravi Žižek: »Bistvo travme je predvsem v tem, da je preveč grozna, da bi jo lahko ohranili v spominu in jo integrirali v naš simbolni univerzum. Vse, kar moramo storiti je, da jo ponavljajoče označujemo kot takšno« (Žižek v Edkins 2003, 1).

Zelizerjeva (2002) trdi, da je travma včasih označevala termin za fizične rane, ki povzročajo bolečino in trpljenje, danes pa reflektira vrsto kognitivni in emocionalnih stanj kot posledico trpljenja in eksistencialne bolečine. Odzivi na travmatični dogodek se po avtorici razvijajo v vzorčni smeri. Travma se pojavi, ko vojne ali večje katastrofe zmotijo privzete pojme, ki definirajo to, kar pomeni moralno in opredeljujejo obstoj

določene skupnosti. V tem procesu je odziv posameznika ključnega pomena. Posamezniki se po travmatičnem dogodku soočijo s temeljnimi vprašanji o kolektivni sposobnosti sprejetja tako osebnih kot tudi skupinskih potreb in vrednot, ki izhajajo iz travme, zato ni presenetljivo, da ko se ljudje soočajo s travmo in si prizadevajo za okrevanje, to črpajo iz osebnih vidikov svojih identitet. Individualne identitete tako ostajajo v jedru okrevanja, ki poteka v treh fazah: ponovno vzpostavljanje varnosti, vključevanje v procese spominjanja in žalovanja ter ponovna povezava z normalnim življenjem. Povezava med posameznikom in skupnostjo ostaja soodvisna skozi ta proces okrevanja, saj je posameznikovo samozavedanje vedno obnovljeno v povezavi z družbeno skupino, v kateri živi in z odnosi, ki jih ima znotraj te skupne. Osebni odziv tako zaznamuje proces okrevanja. Posamezniki se prvotno odzivajo na travmatični dogodek v individualnih stanjih, na primer v vlogah starša, otroka ali pa zakonca, šele kasneje pa kot člani širšega kolektiva (Zelizer 2002, 1–2).

Soočanje preživelih s travmatičnim dogodkom nudi eno izmed možnosti odpravljanja travmatičnih težav in vodi preživele skozi proces od individualnega okrevanja proti kolektivnemu. Ponovno pričevanje travmatičnemu dogodku, na primer z ogledom fotografije, ki reprezentira travmatični dogodek, omogoči, da preživel sprejmejo odgovornost za tisto, kar vidijo. Soočanje s travmatično preteklostjo jih vodi od osebnega dejanja »ponovnega videnja grozodejstva« do sprejetja javne drže, s katero postanejo del skupnega kolektivnega okrevanja skozi travmo (Zelizer, 2002, 2). Shoshana Felman trdi, da ponovno pričevanje travmatičnemu dogodku ni le zaupati svoji zgodbi, temveč tudi zgodbam drugih. Prezeti odgovornost za zgodovino oziroma za resnico travmatičnega dogodka je javni poziv celotne skupnosti oziroma kolektivitete (Felman v Zelizer 2002, 2). Dejanje ponovnega pričevanja k travmatičnemu dogodku služi kot »post hoc« odziv na travmo in tako pomaga preživelim utrditi svojo povezavo s kolektiviteto, ki je bila po travmatičnem dogodku začasno razbita. S prevzemanjem odgovornosti za dogodke, ki so se zgodili in ponovno vzpostavivijo skupnega reda tako ponovno pričevanje travmatičnemu dogodku postane vzvod za kolektivno pripravljenost k premiku proti smeri skupnega okrevanja (Zelizer 2002, 2).

Ponovno soočenje s travmatičnim dogodkom zahteva soočenje s srebreniško resnico in razumevanjem kaj in zakaj se je tistega poletja 1995 zgodilo, zato so težnje

preživelih v srebreniškem pokolu po resnici in sprejetju odgovornosti krivih za pokol še toliko večje.

Edkinsova (2003) pravi, da lahko reprezentacija travmatičnega dogodka v linearni naraciji, ki podaja skladno, jasno in moralno sporočilo ter temelji na trdnih dokazih in resnici, vodi do zaključka oziroma premika k individualnem in kolektivnem okrevanju. To je za preživele izredno pomembno in jih zato vodi v skoraj obsedeno iskanje za zgodovinskimi fakti in resnico kaj je zgodilo, hkrati pa zahtevajo priznanje tistih, ki zanikajo odgovornost za travmatični dogodek (Edkins 2003, 175).

Tako se je na primer srbski predsednik Tomislav Nikolić v aprilu 2013 v izjavi za bosansko televizijo opravičil muslimanom: »Poklekнем in prosim za odpuščanje Srbiji za vse zločine storjene v Srebrenici.« Bosanskega vodjo Bakirja Izetbegovića srbsko opravičilo ni zadovoljilo in se je na njegovo izjavo odzval: »Da gremo lahko naprej, se moramo ustaviti in ozreti, kaj se je zgodilo v Srebrenici. Prosimo za resnico in spoštovanje odločitve mednarodnega sodišča.« Tudi predsednico organizacije Matere Srebrenice⁶ srbsko opravičilo ni zadovoljilo in je dodala: »Nočemo, da nekdo poklekne in prosi za odpuščanje. Od predsednika Srbije želimo slišati besedo genocid« (BBC NEWS 2013).

Podobno pa si prizadeva za svojo resnico in sooča s preteklostjo tudi Hasan Nuhanović, ki je v srebreniškem pokolu izgubil celotno družino: »Rad bi izvedel, kaj se je zgodilo z mojo mamo, očetom, bratom. Ko bom to vedel, bom hotel vedeti, kje so njihova trupla, da jih bom lahko dostojno pokopal, da bodo lahko identificirani, če bo to sploh mogoče. Seveda bom nato hotel vedeti, kdo jih je ubil in zahteval, da so vsi ti ljudje aretirani in kaznovani. V nasprotnem primeru v življenju nikoli ne bom našel miru« (Woodhead 1999).

Ponovno soočenje s preteklostjo, iskanje resnice, nenehno poizvedovanje za informacijami o pokolu, vse to so načini, ki lahko pomagajo preživelim muslimanom integrirati travmatične spomine na srebreniški pokol v njihove, kot pravi Žižek, (v Edkins 2003, 1) simbolne univerzume ter jim omogoči okrevanje po travmi. V tem

⁶ Organizacija Matere Srebrenice (Žene Srebrenice) je bila ustanovljena z namenom iskanja pogrešanih oseb po pokolu v Srebrenici (srebrenica.ba 2013).

kontekstu lahko igrajo pomembno vlogo tudi prostori oziroma kraji spomina, ki reprezentirajo srebreniški pokol.

Slika 4.1: Srebreniški ženski med krstami pred množičnim pokopom v Potočarih

Vir: CNN (2010).

5 SPLET KOT KRAJ REPREZENTACIJE SREBRENIŠKEGA POKOLA IN »ON-LINE« OKREVANJA

5.1 Splet kot nova oblika kraja spomina na srebreniški pokol

Srebreniški spomini se oblikujejo in vzdržujejo s pomočjo krajev spomina, ki so lahko materialni in simbolni (muzeji, obletnice, komemoracije, slike, knjige, spomeniki, dokumentarni filmi, spletne strani...). Srebrenica živi na takšni krajih. Nora (v Pušnik 2006, 95) pravi, da so to prostori, ki ustavijo čas in pozabo ter vzdržujejo občutek povezanosti s preteklostjo. Kraji spominov delujejo kot spomeniki/opomniki na srebreniške dogodke in so po Noraju »trenutki preteklosti, vzeti iz toka zgodovine in potem vrnjeni nazaj, ne povsem živi, a tudi ne čisto mrtvi, so kot školjke, ki ostanejo na obali, ko usahne morje živih spominov« (Nora v Luthar in Pušnik 2010, 2).

Eden izmed takšnih krajev spomina je tudi svetovni splet (Word Wide Web), nova oblika informacijskega, komunikacijskega in medijskega prostora (Oblak in Petrič 2005), kjer lahko preživeli pridobijo različne informacije o pokolu, in se povežejo v »on-line« skupnosti, ki jim omogočajo medosebno ali pa javno komuniciranje o dogodkih povezanih s srebreniškim pokolom. Splet ima moč reprezentirati srebreniški pokol na številne načine in s pomočjo številnih raznovrstnih tehnik reprezentacij, na primer reprezentacije pokola preko fotografij, avdio-video posnetkov, dokumentarnih filmov, elektronskih knjig, virtualnih muzejskih reprezentacij, blogov, komemoracijskih strani, družabnih omrežiji... Spletna tehnologija namreč v kombinaciji z novimi medijskimi žanri prinaša različne platforme in nove tehnike reprezentiranja travmatičnih dogodkov in s tem postaja novi, digitaliziran »on-line« prostor, kjer se oblikujejo, ohranjajo ter upravljajo individualni in kolektivni srebreniški spomini. Nekatere spletne oblike spominjanja Srebrenice so zato lahko uporabljane tudi kot terapevtski prostori pozabljanja in okrevanja po srebreniškem pokolu.

Svetovni splet je po Oblakovi in Petriču (2005) prostor, v katerega s pomočjo različnih tehnoloških naprav (računalniki, pametni telefoni, tablični računalniki,

pametni televizorji....) vstopamo preko interneta oziroma računalniško podprtega komunikacijskega omrežja, ki ga sestavlja neskončna veriga povezanih računalnikov, ki med seboj izmenjujejo številne informacije in podatke. Za avtorja je splet družbeni fenomen, kjer kulturno, družbeno in politično delujemo oziroma v komunikološkem jeziku: splet je platforma, ki posreduje med družbenimi akterji, ki se prek svojih spletnih mest oziroma spletnih strani predstavljajo navzven (organizacije, podjetja, državne in nevladne institucije, društva, umetniki, posamezniki...), in tistimi, ki na spletna mesta vstopajo kot njeni uporabniki (Oblak in Petrič 2005, 13).

Oblak in Petrič (2005) pravita, da ima svetovni splet lastnost »konvergence oz. stapljanja ali prepletanja «klasičnih» medijskih formatov z novimi medijskimi praksami« (Oblak in Petrič 2005, 11). To pomeni, da se lahko spletni uporabnik na enem mestu sreča z več različnimi načini reprezentacije pokola v Srebrenici. Tako si lahko uporabnik prebere članek o dogodkih v Srebrenici, hkrati pa še ogleda fotogalerijo ali video posnetek. Na takšen način si lahko uporabniki preko avdio-vizualnih prezentaciji preteklosti oblikujejo kolektivne spomine na pretekle zgodovinske dogodke. Vizualni materijali igrajo pomembno vlogo v konstrukciji individualnih in kolektivnih spominov, s čimer se strinjajo številni avtorji (Pušnik 2005; Hoskins 2004; Zelizer 2002; Edkins 2003).

Splet kot novi medij pa ima v primerjavi s preostalimi tradicionalnimi komunikacijskimi mediji in modeli interakcij tudi naslednje specifične lastnosti, ki ga ločijo od slednjih, tradicionalnih medijev. Najpomembnejše so: hipertekstovnost, interaktivnost, multimedialnost, recipročnost, ažurnost... (Oblak in Petrič 2005, 15).

Splet temelji na ideji hiperteksta, v strogem pomenu besede načina organizacije informacij. Hipertekstualnost je poseben način organizacije informacij, ki izvira po principu delovanja človeških misli in omogoča hitrejši ter učinkovitejši dostop do informacij v primerjavi s klasičnimi hierarhičnimi sistemi (Petrič 2003, 120). Ključne razlike med klasičnim hierarhičnimi sistemi informacij in hipertekstom so, da je v slednjem prisotna odsotnost središčne osi organizacije besedilnih delov, kjer noben element ne uživa središčnega položaja. Celoten dokument oziroma spletno mesto ima številne vhodne in izhodne točke (hiperpovezave), ki jim uporabnik sledi na poljuben način, in možnost sodelovanja številnih urejevalcev oziroma avtorjev teksta,

ki lahko z dodajanjem spreminjajo naravo celotnega dokumenta (Landow v Petrič 2003, 121). Hiperteks omogoča številne asociacije, preskoke med idejami, inspirativno iskanje informacij, demokratično izbiro branja besedila, ki ga osvoboduje vnaprej določenih pomenov in ideologij, saj sam izbira pot branja skozi besedilne dele. Vsakemu uporabniku pa je omogočeno, da postane avtor svojega lastnega besedila (Petrič 2003, 122). Kot pravi Cristian Pentzold (2009): »Hipertekstovni arhiv informacij lahko deluje kot vir in spodbujevalec v konstrukciji kolektivnega spomina« (Pentzold 2009, 262). Klasičen primer takšne spletne strani, kjer ima hipertekst veliko vlogo, je spletna enciklopedija Wikipedia, kjer uporabnik svobodno izbira med informacijami o srebreniškem pokolu in vojni v Bosni in Hercegovini, možnost pa ima, da jih sam tudi (so)ustvarja in na tak način skrbi za upravljanje individualnih ter tudi kolektivnih spominov.

Splet pa ne predstavlja le neskončnih hipertekstualnih arhivov leksikaliziranega materiala po kateremu uporabniki prosto brskajo, temveč tudi platforme, ki omogočajo diskurzivne interakcije med njimi, in kjer lahko diskurzivni tekst postane pomeben oblikovalec kolektivnega spomina (Pentzold 2009, 262). Interaktivnost je prisotna med uporabnikom in spletnim mestom na katerega vstopa, lahko pa tudi med samimi uporabniki. Takšne platforme so na primer družbena omrežja (Facebook, Twitter, Google+, Netlog...), ki nudijo možnost, da preživeli objavljajo fotografije, besedila, avdio-video zapise, ki se nanašajo na srebreniški pokol, omogočajo pa tudi medsebojno ali javno komunikacijo, kjer si lahko izmenjujejo izkušnje o srebreniških dogodkih. Interaktivnost oziroma dvosmerni komunikacijski tok, ki ju omogoča splet, je zato pomemben element pri ohranjanju spominov na srebreniški pokol.

Poleg vseh že omenjenih značilnosti spleta, kot mesta spominjanja na srebreniški pokol, lahko ta omogoča preživelim tudi ažurne informacije o dogodkih povezanih s pokolom, interpretacije dogodka iz več zornih kotov, ter s časom in prostorom neomejen dostop do reprezentacij srebreniškega pokola in s tem spominjanja na grozodejstva, ki so jih preživeli. Potrebno je le, da imajo računalnik ali kakršnokoli drugo napravo, ki omogoča dostop do spleta in internetno povezavo. Z vsemi temi lastnostmi splet postaja glavni medij, ki ohranjanja in konstruira individualne in kolektivne spomine na srebreniški pokol.

5.2 Splet kot »on-line« prostor okrevanja in upravljanja travme bosanskih muslimanov

Žalost in travma sta še vedno močno prisotni v vsakdanjem življenju preživelih po srebreniškem pokolu. Ti so razseljeni širom sveta in le redki se odločijo, da se bodo vrnili na območja, kjer so prvotno živeli. Splet lahko tudi v tem kontekstu veliko pripomore in olajša njihovo bolečino ter trpljenje.

Tako De Bruyn (2010) trdi, da je splet postal nov »on-line« prostor, kjer je omogočeno učinkovito individualno in kolektivno spominjanje ter komemoriranje preteklih travmatičnih dogodkov. Hitro širjenje spletnih aplikacij in novih spletnih mest ter vse bolj popularnih socialnih omrežij ponuja številne nove priložnosti za izpostavitve in kroženje tako individualnih kot tudi kolektivnih spominov na boleče travmatične dogodke. Splet s svojimi možnostmi ponuja primerno okolje za posameznike, kjer lahko upravljajo svoje osebne travme, hkrati pa ponuja možnost sodelovanja v tem procesu tudi tistim, ki so manj ali pa le posredno vpeti, da sodelujejo v komemoracijah na travmatični dogodek (De Bruyn 2010, 45–46).

Tudi Arthur (2009) pravi, da spletno okolje omogoča olajšati procese pripovedovanja, poslušanja in deljenja, ki so glavni elementi okrevanja, komemoriranja in ponovne vzpostavitve skupnosti po vsakem travmatičnem dogodku. Glede na naravo travmatičnega dogodka imajo komemoracijske spletne platforme različne oblike in značilnosti - lahko so različne velikosti, nekatere so aktualne daljše časovno obdobje, spet druge krajše. Vseeno pa se ponavadi komemoracijske strani primarno razvijejo z namenom povezovanja preživelih, ki so zaradi vojne lahko izgnani ali fizično ločeni (Arthur 2009, 71).

Edkinsova (2003) ugotavlja, da so po vsaki vojni preživeli ponavadi tihi, saj nimajo besed, ki bi lahko opisale nepredstavljive grozote, katerim so bili priče. Pogostokrat pa se celo zgodi, da preživeli nimajo možnosti pripovedovati zgodb o doživetih grozodejstvih, ker jih nihče noče ali ne more poslušati, saj se ti zaradi občutka krivde in nepredstavljivosti dogodka počutijo nelagodno (Edkins 2003, 1–8). V tem kontekstu spletne (komemoracijske) strani za preživele ponujajo nove možnosti izražanja svojih spominov in emocij s tistimi, ki jih želijo poslušati in so ponavadi bili

tudi sami žrtve istega ali podobnega travmatičnega dogodka. Pripovedovanje zgodb za preživele ne pomeni sestavljanje dogodkov, kaj se je zgodilo, temveč gre bolj za osnovni človeški instinkt. To je individualna in kolektivna strategija okrevanja ter preživetja. Pripovedovanje zgodb je dejanje privatnega in javnega spominjanja ter dojemanja travme z namenom združevanja in spoznavanja ljudi, da lahko delijo izkušnje, povezane s travmo. V tem smislu lahko komemoracijske strani pripomorejo vzpostaviti skupnost ljudi, ki jih povezuje isti travmatični dogodek in jim omogoči, da niso izolirani v svoji žalosti. Poleg pripovedovanja zgodb pri okrevanju posameznikov in rekonstrukciji skupnosti pa spletno okolje omogoča tudi nalaganje fotografij, avdio-video posnetkov, dokumentov in preostalih digitalnih tekstov, povezanih s tragičnim dogodkom. Ti javno objavljeni objekti imajo velik učinek za preživele, saj jih preplavijo s čustvi in omogočijo, da jih sestavijo v smiselno kolekcijo, ki jim omogoči potek žalovanja. Spletno okolje za preživele prinaša tudi možnost, da lahko svoje trpljenje in dogodke, ki so jih preživeli, delijo s svetovno javnostjo. Glavni namen tega je predvsem opozarjanje na krivico, ki se jim je zgodila, in preprečevanje podobnih dogodkov v prihodnje (Arthur 2009, 71–72).

V primerjavi s tradicionalnimi prostori upravljanja s travmo in komemoriranja tragičnih dogodkov, kot so muzeji, spomeniki, spominski obredi, razne obletnice, romani ali javna odlikovanja, lahko splet deluje veliko bolj učinkovito. Splet združuje funkcije tradicionalnih prostorov komemoriranja, hkrati pa ponuja tudi nekaj novih. Vsebina, ki jo objavljajo preživeli, se vseskozi povečuje, zato lahko v kasnejšem obdobju pridobi na svoji vrednosti in deluje tudi kot arhiv. Splete komemoracijske oblike imajo prednosti tudi v kontekstu odpravljanja travme, saj lahko povabijo in opogumljajo preživele, da delijo svoje spomine, proizvajajo pa tudi javne forume, kjer lahko podajajo svoja pričevanja javnosti. Poleg tega spletne strani preživelim in preostali javnosti ponujajo številne vhodne in izhodne točke, različne stile predstavitev tragičnih dogodkov in nivojev interakcije ter zasebnosti (Arthur 2009, 73).

Splet je prostor, ki omogoča izmenjavo informacij in izkušenj med neizmerno večjim številom ljudi ne glede na geografsko lokacijo, družbeni status, etničnost, starost ali celo časa samega. S pomočjo spleta se skozi proces javnega deljenja travmatičnih izkušenj ponovno oblikujejo občutki spoštovanja in ponosa, transformirati pa se začne sramota in ponižanje, ki pogostokrat spremljajo preživele po travmatičnem

dogodku. V nasprotju s tradicionalnimi prostori spominjanja in komemoriranja je lahko v »on-line« okolju vsak preživel slišan, saj pridobi svoj prostor, kjer lahko svobodno poda svoj glas (Arthur 2009, 73). Čeprav spletno okolje nudi veliko možnosti upravljanja in odpravljanja travme, je potrebno poudariti, da prebivalci Srebrenice, ki so bili priča pokolu, nikoli ne bodo popolnoma pozabili na te tragične dogodke. Z njimi se bodo le naučili živeti ter jih lahko integrirali v svoje individualne in kolektivne spomine.

6 ANALIZA SPLETNE STRANI SREBRENICA.BA

6.1 Metodologija

Pri analiziranju spominov v družboslovni znanosti ni eksplicitnega metodološkega aparata, ki bi natančno opredeljeval, kako se soočiti z raziskovanjem spominov. Bolj ali manj obstaja predlog, ki pravi, da ni napačne ali pravilne metodologije oziroma postopkov pri takšnem raziskovanju. Raziskovalci spominov se zato lotevajo takšnega preučevanja z različnimi tipi analiziranja, kot so na primer semiološke, tekstualne, diskurzivne, zgodovinsko primerjalne analize... (Pušnik 2006, 99).

Predmet moje analize je uradna spletna stran društva Matere Srebrenice, srebrenica.ba in bo potekala na mikro ravni. Namen analize je razložiti, kako lahko spletno okolje oziroma spletne strani reprezentirajo srebreniški pokol, ohranjajo spomin nanj ter pomagajo preživelim pri okrevanju travme in premagovanju travmatičnih spominov oziroma pri integraciji takšnega travmatičnega dogodka v njihove individualne in kolektivne spomine. Pri svoji analizi si bom pomagal s kvalitativnim pristopom in uporabil diskurzivni ter semiološki tip analiziranja. Poizkušal bom preveriti naslednji tezi:

Splet predstavlja novo digitalizirano obliko kraja spomina in reprezentacij srebreniške preteklosti.

Splet tako lahko ohranja kolektivni spomin na srebreniški pokol in omogoča tudi učinkovito okrevanje in upravljanje s travmo ter s travmatičnimi spomini preživelih.

Na spletu obstaja mnogo spletnih strani, ki reprezentirajo srebreniški pokol. Ko na primer vnesem besedo *Srebrenica* v najbolj popularni spletni iskalnik Google, dobim več kot šest milijonov različnih zadetkov. Če reduciram iskanje z besedama *srebrenica massacre* (srebreniški pokol), pa iskalnik ponudi skoraj pol milijona zadetkov. V tej ogromni masi reprezentacij srebreniškega pokola in dogodkov v povezavi z njimi sem izbral spletno stran srebrenica.ba predvsem zato, ker v prvi vrsti služi kot osrednja uradna platforma, katere namen je iskanje pogrešanih oseb v

srebreniškem pokolu. Med drugimi spletna stran ponuja še vrsto drugih pomembnih funkcij, ki omogočajo reprezentacijo srebreniških dogodkov in medicino travme. Spletna stran preživelim muslimanom omogoča, da ohranjanje spomin na boleče dogodke, tako da lahko na spletni strani prebirajo številne arhive: sezname vseh identificiranih in pokopanih žrtev, opise vseh vojnih zločincev, fotografije, osebna pričevanja preživelih in biltene, ki vsi po vrsti reprezentirajo srebreniški pokol in življenje po njem. Poleg vseh naštetih funkcij pa spletna stran služi tudi neke vrste družbeno omrežje, saj ponuja forum in knjigo gostov, kjer lahko preživeli sami objavljajo poljubne vsebine o tem bolečem dogodku, se povezujejo v skupnosti, izmenjujejo zgodbe ter debatirajo o preteklih in tekočih srebreniških dogodkih. Spletna stran srebrenica.ba je s svojimi funkcijami tako lahko odličen vzorec za mojo analizo.

6.2 Spletna stran srebrenica.ba

Spletna stran srebrenica.ba je uradna spletna stran društva Matere Srebrenice (Žene Srebrenice) in že na njeni osnovni strani (glej sliko 6.1) lahko levo zgoraj prebremo, kaj je glavna naloga društva in s kakšnim namenom je bila stran lansirana: »Naš cilj ni borba za pravice žensk, temveč iskanje več kot 10.000 pogrešanih v največjem evropskem masakru po drugi svetovni vojni, ki ga je julija 1995 zagrešila Vojska Republike Srbske in bivša Jugoslovanska narodna armada (JNA)« (srebrenica.ba 2013a).

Na osnovni oziroma prvi strani spletne strani srebrenica.ba lahko tako ugotovim, da je njen glavni namen iskanje pogrešanih oseb, s klikom na hiperpovezavo »preberi več« pa se lahko seznanim še z drugimi prednostnimi nalogami društva Matere Srebrenice: društvo Matere Srebrenice je nevladna in nepolitična organizacija s sedežem v Tuzli in vodi kampanjo za RESNICO IN PRAVICO, ki se zavzema za obsodbe vojnih zločincev v Srebrenici, identifikacijo in iskanje vseh pogrešanih v pokolu, kaznovanje in sprejetje odgovornosti tistih mednarodnih sil, ki so bile posredno ali neposredno vpletene v pokol, in da vprašanja o pokolu ter odgovornosti za pokol postanejo sekundarna v odnosu do dnevno političnih tem in vprašanj. Člani društva so v večini najbližji družinski člani pogrešanih oseb iz Srebrenice. Članstvo ni

omejeno in je odprto za vse, ki želijo prispevati k ciljem te kampanje. Spletna stran je bila postavljena 20. januarja 2000 s finančno podporo Mednarodne komisije za pogrešane osebe (srebrenica.ba 2013b).

Slika 6.1: Spletna stran srebrenica.ba (osnovna stran)

Vir: Srebrenica.ba (2013a).

Na osnovni strani desno zgoraj (glej sliko 6.1) lahko vidim logotip društva, ki kaže solzno oko muslimanske ženske. Solzo oko v tem kontekstu pomeni žalost, razočaranje, krivico in reprezentira travmo ter stisko vseh žensk in preostalih sorodnikov preminulih muslimanov. Z logotipom in zapisano glavno nalogo društva Matere Srebrenice lahko takoj spoznam, da spletna stran ohranja spomin in opozarja na zločinska dejanja v Srebrenici in stisko ter travmo preživelih muslimanov.

V sredinskem delu spletne strani so hiperpovezave do posebnih biltenov, levo navpično pa so zvrščene glavne hiperpovezave spletne strani: Začetek, Novosti, Uvod, Bilteni, Članci, Srećanja, Vrnitev, Vojni zločinci, Spisak pogrešanih, Knjige, Slike, Forum, Knjiga gostov, Kontakt, Povezave. Levo na dnu lahko najdem tudi anketo za obiskovalce strani.

Spletno stran srebrenica.ba si lahko ogledam tudi v angleškem jeziku. Tako lahko preživeli svoje trpljenje in travmatične dogodke, ki so jih preživeli, delijo s svetovno

javnostjo in jo opozarjajo na trpljenje s katerim so se srečali ter opozarjajo, da je potrebno preprečiti tako grozljiva dejanja.

Glavnih hiperpovezav na strani srebrenica.ba je petnajst in vsaka odpira svojo sekcijo. V nadaljevanju podajam podrobnejši opis vsebine vsake sekcije:

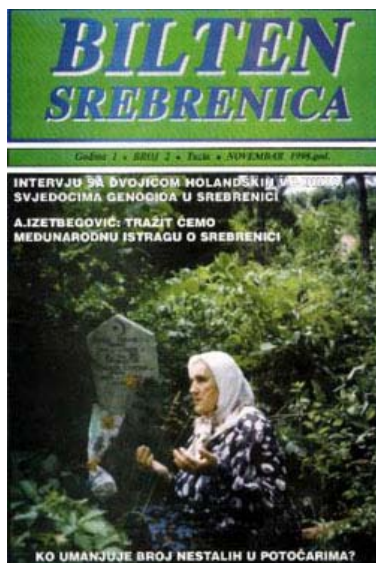
Začetek: S klikom na to hiperpovezavo je omogočeno, da se iz vsake sekcije v trenutku vrnem na prvo stran.

Novosti: Sekcija je namenjena objavi vseh novosti na strani. Tako se v tem delu strani srečam z društvenim biltenom, informacijami o različnih srečanjih preživelih iz Srebrenice, informacijami o izdajah novih knjig na temo Srebrenice, različnimi sporočili za javnost, obvestili o raznoraznih protestih, delovnjem Mednarodnega haškega sodišča, prispevki domačih in tujih medijev na temo Srebrenica. Arhiv novosti je v tej sekciji tudi kronološko urejen.

Uvod: V tej sekciji se lahko informiram, kaj se je v Srebrenici zgodilo, saj je podan kratek opis srebreniškega pokola in stanja Srebrenice danes.

Bilteni: V tej sekciji so v digitalizirani obliki naložene vse številke biltenov (glej sliko 6.2), ki izhajajo v tiskani verziji. Bilten pripravlja društvo Matere Srebrenice in se imenuje Bilten Srebrenica. Opremljen je s fotografijami in raznoraznimi članki, ki se po večini ukvarjajo z iskanjem resnice in odgovornosti za pokol. V njem so objavljeni intervjuji in pričevanja tako preživelih muslimanov, kakor tudi nizozemskih mirovnikov. Veliko je tudi člankov, ki se ukvarjajo s številom pogrešanih in mrtvih.

Slika 6.2: Bilten Srebrenica

Vir: Srebrenica.ba (2013c).

Članki: Tudi ta sekcija je namenjena informiranju preživelih v zvezi s srebreniškim pokolom. Tematika člankov je tako kot v biltenih po večini obarvana z iskanjem resnice in odgovornosti vpletenih v pokol. V sekciji so tudi povezave do zunanjih spletnih strani, ki preživelim nudijo raznorazne informacije, ki so jim lahko v pomoč pri vsakdanjem življenju.

Spomini: Sekcija je namenjena v spomin na Nina Čatića, mladega srebreniškega novinarja in pesnika, ki je izginil med srebreniškim pokolom. V njegov spomin so v spodnjem delu sekcije objavljene hiperpovezave, ki odpirajo njegova pesniška dela.

Vrnitev: V tej sekciji društvo Matere Srebrenice z zgodovinskimi fakti predstavlja genocid v Srebrenici in etnično čiščenje v Bosni in Hercegovini. Opozarjajo predvsem na problematiko vrnitve na svoje bivše domove, ki sedaj ležijo na teritorialnem območju Republike Srbije.

Vojni zločinci: V tej sekciji so zelo natančni opisi vseh srbskih vojnih zločincev, kakšne so bile njihove vloge v vojni v Bosni in Hercegovini, in kaj počnejo danes. Podatki so zelo nazorni, saj lahko med drugimi preberem tudi, koliko so stari, kje živijo in s čim se ukvarjajo danes.

Seznam pogrešanih: V tej sekciji so sezname vseh pogrešanih ljudi, ki so izginili med srebreniškim pokolom.

Knjige: Sekcija je namenjena objavi elektronskih knjig o srebreniškem pokolu, a je na strani objavljena samo ena, in sicer z naslovom *Samrtno Srebreničko ljeto 95*. Assmannova (2004) pravi, da so knjige zelo pomemben rekvizit za individualne in kolektivne spomine, saj lahko vstopijo v kulturni arhiv in postanejo zgodovinski dokumenti, sledovi preteklosti, ki so ireverzibilno servirani iz živih spominov (Assmann 2004, 31).

Fotografije: V tej sekciji so objavljene različne fotogalerije in različni tipi zemljevidov (Bosne in Hercegovine, Srebrenice, zemljevidi etničnih manjšin...). V prvi fotogaleriji z naslovom »*Spominski in pogrebni obredi v Potočarih*« so slike, ki reprezentirajo množične pogrebne obrede. Fotografije v večini predstavljajo veliko množico, ki tiho spremlja obred, in številne krste pripravljene za pokop. Naslednja fotogalerija ima naslov »*Slike, najdene na internetu*«. Prav vsi motivi na fotografijah v tej fotogaleriji predstavljajo trpljenje in grozodejstva, ki so se zgodili v vojni v Bosni in Hercegovini. Tako lahko vidim krvaveče ranjence, lobanje, objokane otroke in žene, porušene hiše, množico prestrašenih ljudi, ki zapuščajo svoje domove (glej sliko 6.3). Naslednja fotogalerija se imenuje »*Matere Srebrenice prinašajo tople obroke delavcem*«. Fotografije predstavljajo muslimanske ženske, kako prinašajo tople obroke in pijačo delavcem, ki pripravljajo grobove za množične pokope. Na koncu sekcije je še fotogalerija z naslovom »*Imenovanje Trga žrtev genocida v Srebrenici*«. Tu sta objavljeni samo dve fotografiji. Na prvi fotografiji je skupina uradnikov s priložnostnimi darili v roki, na drugi pa slika trga in na njem ženske, ki se s posebnimi napisi spominjajo pokola v Srebrenici. Bolj ali manj vsi motivi objavljenih fotografij reprezentirajo trpljenje, krivico in grozodejstva ter opominjajo preživele in ostale uporabnike spletne strani na dogodke iz Srebrenice. Fotografije so primarni viri reprezentiranja srebreniškega pokola, zato so zelo močno orodje v konstrukciji individualnih in kolektivnih spominov. Fotografije vizualno podajajo srebreniško preteklost in omogočajo, da preživeli na zelo osebni način podoživijo dogodke iz Srebrenice. Zelizerjeva (2002) pravi, da fotografije oblikujejo spomine na zelo preprost način, saj ljudje verjamejo v to kar vidijo. Ljudje jih lahko dojemajo kot konkreten dokaz dogodka, ki se je zgodil, zato lahko delujejo tudi kot primarni oblikovalec spomina (Zelizer 2002, 2–3). Fotografije definirajo selektivne podobe preteklosti in s tem usmerjajo množice individualnih spominov, tako lahko ponujajo

specifične definicije preteklosti, ki gradijo vezi med posamezniki in skupinami v družbi (Pušnik 2005, 409–410).

Slika 6.3: Skupina bosanskih muslimanov zapušča svoje domove

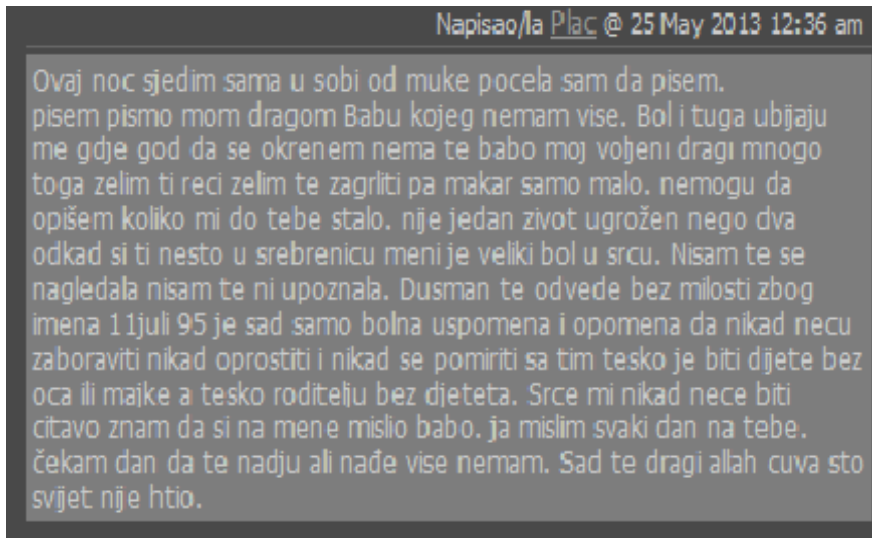

Vir: Srebrenica.ba (2013č).

Forum: V tej sekciji lahko preživeli muslimani in drugi obiskovalci strani oddajajo svoja pričevanja, komunicirajo med seboj in objavljajo različne materiale na srebreniško tematiko.

Knjiga gostov: Tudi ta sekcija je namenjena objavi različnih komentarjev o srebreniškem pokolu. Knjiga gostov ponudi preživelim muslimanom deliti svojo travmo, izkušnje in spomine s preostalimi obiskovalci spletne strani. Tako je na primer uporabnica *Plac* (glej sliko 6.4) opisala svojo žalost, ki je osemnajst let po pokolu v še vedno prisotna. V knjigi gostov imajo možnost objaviti sporočja tudi drugi uporabniki, ki niso bili vpleteni v pokol. Tako sem zasledil, kar nekaj sporočil, ki so bila napisana v podporo preživelim. Knjiga gostov pa ima tudi negativno stran. Opazil sem namreč mnogo nezaželenih hiperpovezav, ki vodijo do spletnih mest, ki niso v kontekstu s pokolom in imajo marketinško naravo. Določeni komentarji pa so tudi sovražne narave, zato lahko knjiga gostov služi tudi kot polje obračunavanja med srbskim in bosansko-muslimanskim prebivalstvom.

Slika 6.4: Komentar v knjigi gostov

Vir: Srebrenica.ba (2013d).

Kontakt: Tu lahko kontaktiram društvo Mater Srebrenice in jim pustim sporočilo v podporo oziroma jih naslovim s poljubnim vprašanjem.

Povezave: V tej sekciji so povezave do sorodnih organizacij in njihovih spletnih strani.

Če nekako strnem celotno vsebino in funkcionalnosti spletne strani srebrenica.ba, lahko ugotovim, da ponuja mnogo lastnosti, ki sem jih spoznal v teoretičnih poglavjih. Oblak in Petrič (2005) pravita, da ima svetovni splet lastnost »konvergence oz. stapljanja ali prepletanja »klasičnih« medijskih formatov z novimi medijskimi praksami« (Oblak in Petrič 2005, 11). Tudi spletna stran srebrenica.ba reprezentira srebreniški pokol s pomočjo različnih tehnik reprezentacij (članki z informacijami in vizualnim gradivom o srebreniškem pokolu, fotografije, knjige, seznam vojnih zločincev in njihovih dejanj, pričevanja preživelih..) in kombinacijo vseh. Ne uporablja pa avdio-video tehnik, ki so v današnjem medijskem času zelo popularne. Avdio-video reprezentacije omogočajo predstavitev preteklosti na zelo realističen način. Različne reprezentacije srebreniškega pokola na strani srebrenica.ba se artikulirajo skozi vrsto dokumentov, besedil in tekstov, ki lahko omogočajo ponovno soočanje s tem tragičnim dogodkom. Vsi teksti za muslimane predstavljajo resnične zgodovinske fakte, za katere Edkinsova (2003) in Zeilizerjeva (2002) pravita, da pripomorejo k

individualnem in kolektivnem okrevanju po travmi. Takšno gradivo preživelim muslimanom služi kot orodje pri odpravljanju travme in njihovih travmatičnih spominov. Vse omenjene reprezentacije pa tudi konstruirajo njihov kolektivni spomin na srebreniški pokol in oblikujejo njihovo nacionalno identiteto. Pri drugih uporabnikih pa se s pomočjo teh reprezentacij lahko oblikuje, kot pravi Hoskins (2004), »novi kolektivni spomin«. To so protetični, zunanji, medijski spomini, ki se oblikujejo po srečanju z medijsko reprezentacijo preteklega dogodka.

Arthur (2009) pravi, da se komemoracijske strani primarno razvijejo z namenom povezovanja preživelih, ki so po vojni ponavadi izgnani ali fizično ločeni (Arthur 2009, 71). V tem kontekstu srebrenica.ba ponuja vrsto možnosti. S pomočjo foruma in knjige gostov se lahko preživeli spoznavajo ter izmenjujejo kontakte. Na takšen način se lahko povežejo v »on-line« skupnosti. Spletna stran pa jih obvešča tudi o skupnih javnih srečanjih in zborovanjih, ki se jih lahko po želji udeležujejo. Na takšnih dogodkih se preživeli družijo, spoznavajo in delijo različne izkušnje in informacije v povezavi s pokolom ter življenjem po njem.

Interaktivni forum in knjiga gostov na spletni strani omogočata, da so uporabniki aktivno vključeni v oblikovanje spomina, saj lahko s svojimi komentarji objavljajo in reprezentirajo dogodke iz svoje lastne perspektive ter na tak način oblikujejo svojo zgodovino. Forum in knjiga gostov s svojo interaktivnostjo ponujata »on-line« prostor, kjer lahko preživeli obujajo spomine in izražajo svoje tegobe. Preživeli tu brez omejitev pripovedujejo, delijo, poslušajo izkušnje in informacije o tem groznem pokolu. Za Arthurja (2009) so to glavni elementi okrevanja, komemoriranja in ponovne vzpostavitve skupnosti po vsakem travmatičnem dogodku (Arthur 2009, 71). Forum in knjiga gostov omogočata sodelovanje v »on-line« diskusijah tudi preostalim uporabnikom strani, ki niso bili žrtve pokola. Ti se lahko vključujejo v debate in preživelim ponudijo pomoč, jih podprejo, izrazijo razumevanje nad trpljenjem ter krivico, ki so jo doživeli. Takšni uporabniki so lahko tudi sami bili žrtve v kakšnem drugem travmatičnem dogodku. Interaktivnost med samimi uporabniki pa ne prinaša le pozitivnih lastnosti. Tako je možno na strani zaznati tudi komercialno naravnane hiperpovezave in sovražni govor med srbskimi, hrvaškimi in bosansko-muslimanskimi uporabniki. Takšne reprezentacije se lahko uporabljajo za krepitev nacionalističnih idej in oblikovanje identitet ljudi, hkrati pa lahko tudi popačijo spomin na srebreniški

pokol. Sovražni govor je velik problem, saj lahko zavira spravo in mirovni proces med prebivalstvom v Bosni in Hercegovini. Spodbuja pa lahko nadaljne konflikte na že tako nestabilnem in nemirnem balkanskem območju.

Naracija vseh tekstov na spletni strani izraža bosanske muslimane kot žrtve srebreniških dogodkov. Teksti poudarjajo, da so bili bosanski muslimani izdani v tem pokolu, in da niso bili deležni pomoči s strani države same ter mednarodne skupnosti. Spletna stran srebrenica.ba reprezentira srebreniški pokol izključno iz bosansko-muslimanske perspektive in podaja njihovo interpretacijo pokola. Na spletni strani na primer ni mogoče zaslediti, da so tudi bosanski muslimani opravljali pokole nad srbskim prebivalstvom. Prav tako omenjajo število pogrešanih na več kot 10.000, čeprav uradni podatki ocenjujejo število pogrešanih na nekaj čez 8.000 ljudi. Takšne enostranske interpretacije ne pripomorejo k stabilizaciji razmer v regiji in so na dolgi rok lahko zelo škodljive, nenazadnje so tudi srbske matere in žene ostale brez svojih bližnjih. Dejstvo pa je, da so vojno v Bosni in Hercegovini pomagali zanetiti ravno kolektivni spomini, zato je zelo pomembno, da so reprezentacije srebreniškega pokola objektivne in resnične.

Interaktivnost med spletno stranjo srebrenica.ba in uporabnikom samim ne omogoča urejenega branja, kot ga lahko ponudi knjiga. Uporabnik je prepuščen lastnim idejam in izbiram, katero vsebino in informacije bo prebral. Hiperpovezave znotraj posameznih tekstov pa lahko povzročijo, da uporabnik ne prebere v celoti eno besedilo in preskoči na drugo. To lahko povzroči, da si uporabnik ne izoblikuje celotne in jasne predstave o srebreniškem dogodku. Na spletni strani tudi ne morem poiskati natančnega in kronološko urejenega opisa celotnega zgodovinskega ter političnega dogajanja v Srebrenici. Vsa omenjena dejstva lahko pripeljejo do napačnega, nepopolnega razumevanja kompleksnega srebreniškega dogodka in oblikovanja popačenih spominov.

Z analizo spletne strani srebrenica.ba potrjujem zastavljeno tezo. Ugotavljam, da splet predstavlja novo digitalizirano obliko kraja spomina, ki reprezentira srebreniško preteklost. Na ta način ohranja kolektivni spomin na pokol in omogoča učinkovito okrevanje ter upravljanje s travmo ter travmatičnimi spomini preživelih. Opozarjam pa, da lahko nekatere njegove lastnosti popačijo spomin na pokol, sovražni govor v

interaktivnih okoljih pa lahko zavira proces odpravljanja travme in travmatičnih spominov preživelih.

7 SKLEP

Srebreniški pokol je nedvomno pustil pečat in začrtal življenja ter spomine celotne bosansko-muslimanske skupnosti. Edkinsova (2003) pravi, da je memoriziranje razsežnih pokolov izjemno težko in zapleteno, zato lahko preteče vrsto let, dokler se različna pričevanja in spomini pojavijo v javni areni (Edkins 2003, 2). Z njo se strinja tudi Assmannova (2004), ko trdi, da lahko mine zelo dolga doba, dokler se poveča interes za javno komemoriranje po travmatičnem dogodku (Assmann 2004, 24). Z razvojem digitaliziranih medijev pa se zdi, da v primeru Srebrenice ni več tako.

Vzpon spletne tehnologije in s tem novih medijskih žanrov je omogočil, da so številne zgodbe, osebni spomini, pričevanja in ostale reprezentacije srebreniškega pokola dosegle javnost bolj kot kadarkoli pred tem. Splet s svojo dostopnostjo postaja glavni oblikovalec kolektivnega spomina na srebreniški pokol, čeprav Huyssen (2003) in Donk (2009) zaradi nasičenosti informacij in popularno zgodovinskih reprezentacij razmišljata celo o krizi kolektivnega spomina in posledično o izgubi zgodovine. Nora (v Pušnik 2006, 97) pa o govori protetičnih, medijskih spominih, ki temeljijo na eksternih napravah, kot so tehnologije ali medijski teksti. Kljub vsemu pa je spominajnje družbeno usmerjeno, zato družba sama odloča, kaj bo ohranila v spominu za naslednje generacije (Donk 2009, 7). Številne spletne reprezentacije srebreniškega pokola določajo vsakdanje življenje preživelih muslimanov in povezujejo preteklost s sedanjostjo, zato igrajo pomembno vlogo pri konstrukciji, upravljanju in ohranjanju individualnih in kolektivnih spominov. Oziroma, kot pravi Pušnikova (2005), reprezentacije preteklosti pomagajo pri kreiranju specifičnih kolektivnih spominov in oblikovanju nacionalnih identitet (Pušnik 2005, 409). S tem lahko usmerjajo javno mnenje in tudi posameznikove intimne svetove (Pušnik 2006, 90).

Reprezentacije Srebrenice lahko pomenijo tudi ponovno soočenje s travmatičnim dogodkom, ki po Zelizerjevi (2002) vodi preživele skozi proces od individualnega proti kolektivnemu okrevanju (Zelizer 2002, 2). Preživeci bosanski muslimani tako s spletom, krajem spomina in reprezentiranja srebreniškega pokola pridobijo

pomemben »terapevtski prostor«, ki jim omogoča »nego« travme in travmatičnih spominov ter komemoracijo na žalostne dogodke iz julija 1995. Spletno okolje s svojimi lastnostmi in funkcionalnostmi služi kot orodje, ki preživelim na vrsto načinov pomaga producirati novo smiselno in pomensko zgodbo, da lahko odpravijo motnjo v linearnem časovnem toku, ki se, kot ilustrira Edkinsova (2003), pojavi po vsakem travmatičnem dogodku (Edkins 2003, xiv). V tem kontekstu lahko splet preživelim bosanskim muslimanom pomaga integrirati srebreniški pokol v svoje individualne in kolektivne spomine.

Z analizo spletne strani srebrenica.ba ugotavljam, da je splet postal pomemben oblikovalec kolektivnega spomina na srebreniški pokol in prostor upravljanja s travmo ter travmatičnimi spomini bosanskih muslimanov. Kljub temu je potrebno dodati, da lahko spletno okolje deluje tudi kot prostor, kjer poteka boj nad spomini na Srebrenico, zato se konstruirajo tudi popačeni spomini. Nova spletna tehnologija omogoča, da uporabniki svobodno reprezentirajo dogodke v Srebrenici. V obliki sovražnih komentarjev ali enostranskih interpretacij srebreniškega pokola lahko tako oblikujejo svojo zgodovino in krepijo nacionalistične ideje, ki lahko zanetijo virtualne vojne in pospešijo nove konflikte med bosansko-srbskim in bosansko-muslimanskim prebivalstvom. To lahko predstavlja veliko oviro v mirovnem procesu in pri stabilizaciji razmer v regiji.

8 LITERATURA

1. ABC NEWS. 2010. *Thousands gather to remember Srebrenica massacre*. Dostopno prek: <http://www.abc.net.au/news/2010-07-11/thousands-gather-to-remember-srebrenica-massacre/900122> (27. maj 2013).
2. Arthur, Paul. 2009. Trauma Online: Public Exposure of Personal Grief and Suffering. *Traumatology* 15 (65): 65–75.
3. Assmann, Aleida. 2004. Four Formats of Memory: From Individual to Collective Constructions of the Past. V *Cultural Memory and Historical Consciousness in the German-Speaking World Since 1500*, ur. Christian Emden in David Mindgley, 19–37. Oxford: Peter Lang.
4. B92. 2013. *Bratunac: Parastos ubijenim Srbima*. Dostopno prek: http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2013&mm=01&dd=06&nav_category=64&nav_id=675116 (10. junij 2013).
5. BBC NEWS. 2013. *Serbian president apologises for Srebrenica 'crime'*. Dostopno prek: <http://www.bbc.co.uk/news/world-europe-22297089> (31. maj 2013).
6. Bell-Fialkoff, Andrew. 1993. A Brief History of Ethnic Cleansing. *Foreign Affairs* 72 (3): 110 –121.
7. CNN. 2010. *Serbian parliament apologizes for Srebrenica massacre*. Dostopno prek: <http://edition.cnn.com/2010/WORLD/europe/03/31/serbia.srebrenica/index.html> (10. junij 2013).
8. Cousens M., Elizabeth in Charels K. Cater. 2001. *Toward peace in Bosnia: Implementing the Dayton accords*. Boulder: Lynne Rienner Publishers.
9. De Bruyn, Dieter. 2010. World War 2.0: Commemorating War and Holocaust in Poland through Facebook. *Digital Icons: Studies in Russian, Eurasian and Central European New Media* (4): 45–62.

10. Donk, Andre. 2009. *The Digitization of Memory: Blessing or Course?* Dostopno prek: <http://web.mit.edu/comm-forum/mit6/papers/Donk.pdf> (9. maj 2013).
11. Duijzings, Ger. 2007. Commemorating Srebrenica: Histories of Violence and the Politics of Memory in Eastern Bosnia. V *The New Bosnian Mosaic: Identities, Memories and Moral Claims in a Post-War Society*, ur. Xavier Bougarel, Elisa Helms in Ger Duijzings, 141–166. Aldershot: Ashgate Publishing.
12. Edkins, Jenny. 2003. *Trauma and the Memory of Politics*. Cambridge: Cambridge University Press.
13. Gregulska, Jagoda. 2009. *Memory work in Srebrenica: Serb woman tell their stories*. Dostopno prek: http://www.etd.ceu.hu/2009/gregulska_jagoda.pdf (2. april 2013).
14. Halbwachs, Maurice. 2001. *Kolektivni spomin*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
15. Hoskins, Andrew. 2004. Signs of the Holocaust: Exhibiting memory in a mediated age. *Media, Culture Society* 25 (1): 7–22.
16. Huysen, Andreas. 2003. *Present Pasts: Media, Politics, Amnesia*. Stanford: Stanford University Press.
17. International commission for missing people. 2012. *Over 7,000 Srebrenica Victims have now been recovered*. Dostopno prek: <http://www.ic-mp.org/press-releases/over-7000-srebrenica-victims-recovered/> (28. marec 2013).
18. --- 2013. *About ICMP*. Dostopno prek: <http://www.ic-mp.org/about-icmp/> (19. april 2013).
19. Kramberger, Taja. 2001. Maurice Halbwachs in družbeni okviri kolektivne memorije. V *Kolektivni spomin*, ur. Maurice Halbwachs, 211–258. Ljubljana: Studia Humanitatis.
20. Leydesdorff, Selma. 2011. ***Surviving the Bosnian Genocide : The Women of Srebrenica Speak***. Indianapolis: Indiana University Press. Dostopno prek: EBSCOhost.

21. Luthar, Breda in Maruša Pušnik. 2010. The Lure of Utopia: socialist everyday spaces. V *Remembering Utopia: The culture of everyday life in Socialist Yugoslavia*, ur. Breda Luthar in Maruša Pušnik, 1–33. Washington: New Academia.
22. Memorijalni centar Srebrenica - Potočari. 2013. *Memorijalni centar*. Dostopno prek: http://www.potocarimc.ba/_data/mcphotgall/mcph07.JPG (8. junij 2013).
23. Murphy, Erin. 2010. *Perception of the International Media in Post Conflict Srebrenica, Bosnia-Herzegovina*. Independent Study Project. Dostopno prek: http://digitalcollections.sit.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1864&context=isp_collection (4. april 2013).
24. Oblak, Tanja in Gregor Petrič. 2005. *Splet kot medij in medij kot splet*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
25. Pentzold, Cristian. 2009. Fixing the Gap: The Online Encyclopaedia Wikipedia as a Global Memory Place. *Memory Studies* 2 (2): 255–272.
26. Petrič, Gregor. 2003. Erozijska hipertekstovna etika med avtorji spletnih mest. *Družboslovne razprave* 19 (44): 119–142.
27. PlanetSiol.net. 2010. *Karadžić: Vojne v BiH si nismo želeli*. Dostopno prek: <http://www.siol.net/novice/svet/2010/02/karadzic.aspx> (22. april 2013).
28. Pušnik, Maruša. 2005. Fotografija v muzeju kot arhiv kolektivnega spomina: ljubezen do zgodovine. *Teorija in Praksa* 42 (2/3): 408–429.
29. --- 2006. Collective Memory in a Multimedia Age. *Javnost/The Public* 13 (1): 89–102.
30. Ramet, P. Sabrina. 2002. *Balkan Babel: The disintegration of Yugoslavia from the death of Tito to the fall of Milosevic*. Boulder: Westview Press.
31. Rovšnik, Vasja. 2007. *Vsakdanje življenje v Srebrenici po Genocidu*. History Project. Dostopno prek: http://www.historyproject.dvv-international.org/materials/Srebrenica_in_ivljenje_po_genocidu.pdf (23. april 2013).

32. Srebrenica.ba. 2013a. *Udruženje »Žene Srebrenice«*. Dostopno prek: <http://www.srebrenica.ba/> (10. junij 2013).
33. --- 2013b. *Kraći pregled rada udruženja građana »Žene Srebrenice« – Tuzla*. Dostopno prek: <http://www.srebrenica.ba/?link=obrazlozenje> (10. junij 2013).
34. --- 2013c. *Bilten*. Dostopno prek: <http://www.srebrenica.ba/bilteni/25/STRANA1.JPG> (12. junij. 2013).
35. --- 2013č. *Slike*. Dostopno prek: <http://www.srebrenica.ba/slike/galerija/slike1/7.gif> (12. junij 2013).
36. --- 2013d. *Knjiga gostov*. Dostopno prek: http://www.srebrenica.ba/knjiga.php?comm_start_from=20&archive=&subaction=showcomments&id=1119114710& (14. junij 2013).
37. Srebrenica.gov.ba. 2013. *Historijski podaci o Srebrenici*. Dostopno prek: <http://www.srebrenica.gov.ba/index.php/o-srebrenici> (17. april 2013).
38. The Telegraph. 2011. *Ratko Mladic: war crimes fugitive accused of Srebrenica massacre is arrested in Serbia*. Dostopno prek <http://www.telegraph.co.uk/news/picturegalleries/worldnews/8538222/Ratko-Mladic-war-crimes-fugitive-accused-of-Srebrenica-massacre-is-arrested-in-Serbia.html?image=7> (8. junij 2013).
39. Vulliamy, Ed. 2012. *Srebrenica: genocide and memory*. Dostopno prek: http://www.opendemocracy.net/conflict-yugoslavia/srebrenica_2651.jsp (17. april 2013).
40. Woodhead, Leslie. 1999. *A Cry from the Grave*. Dostopno prek: <http://www.youtube.com/watch?v=Flw801iX84> (3. april 2013).
41. Zelizer, Barbie. 2002. *Finding aids to the past: bearing personal witness to traumatic public events*. Dostopno prek: http://repository.upenn.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1086&context=asc_papers (29. maj 2013).
42. Zonu. 2013. *Bosnia and Herzegovina Ethnic Majorities 1993*. Dostopno prek: <http://www.zonu.com/fullsize-en/2009-09-18-8646/-Bosnia-and-Herzegovina-Ethnic-Majorities-1993.html> (8. junij 2013).